

mistis, hic est ille arundine et colaphis diverberatus, sputamentis decoratus, felle et aceto potatus. Hic est quem clam discentes subriperunt, ut resurrexisse dicatur, vel hortulanus detraxit (21), ne lactucæ suæ frequentia commentium læderentur⁹⁵ (22). Ut talia spectes, ut talibus exsultes, quis tibi prætor aut consul, aut quæstor, aut sacer-

dos de sua liberalitate præstabit? et tamen hæc jam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante repræsentata. Cæterum qualia illa sunt quæ nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, circo et utraque cavea et omni stadio gratiora.

Variæ lectiones.

⁹⁵ Adlæderentur Rig.

Commentarius.

ter assentiri huic Rigaltii lectioni, neque etiam alteri quam ex Hieronymo adducit in ambobus locis Lacerda, *quæstuarii*. Nam diu est quod annotarunt eruditi jurisconsulti quæstuariam esse, quæ lucrum aut quæstum facit corpore; sic in Glossario quæstuararia *πρακτικὴ πόρνη*. LE PR.

(21) *Vel hortulanus detraxit*. Ironia hæc videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum vere passum negant, Marcionem nempe; Cerdonem ejus magistrum, et ante eos Basilidem et Simonem Magum. PAM.

(22) *Ne lactucæ suæ frequentia commentium adlæderentur*. Ideoque in locis sacris ædificandis, quæ apud antiquos in conlinio fere, ubi trium vel quatuor possessionum terminatio conveniret, constitui solebant, unusquisque possessor donabat certum modum sacro illi ex agro suo, et quantum donasset scripto faciebat; ut per diem solemnitatis, privatorum agri nullam molestiam inculantis populi sustinerent. Notat Aggenus ad lib. Frontini *de Limitib. agror.* RIG.

Q, SEPT, FLOR, TERTULLIANI

DE IDOLOLATRIA

LIBER.

ARGUMENTUM. Post tractatum de Spectaculis alterum conscripsit Septimius de idololatria, in quo varios (sit ita loqui fas est) eonscientiæ casus proponit, discutit, resolvit. Non deerant siquidem, qui tanta laborarent ignorantia, ut arbitrarentur idololatriæ crimine non pollui, nisi illos, qui idolis vel thura adolerent, vel hostias offerrent, vel eorum mysteriis aut profano sacerdotio initiarentur (cap. 2). Inde idololatriam definit: « Omnis circa idolum famulatus et servitus, et nihil interest, dicit, an plastes effingat, aut cælator exsculpat, an phrygio detexat, nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur idolum (cap. 3). » Addidit Deum, tam fieri idolum, quam coli, prohibere (cap. 4). Hinc dicit, non licere **663** Christianis idola fabrefacere, aut vendere adoraturis, ac quidem cum aliud non habent unde vivant (cap. 5). Prohibet etiam ædificationem templi, aræ, ædiculæ, domus in honorem idolorum (cap. 8). Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad idololatriam pertinent (cap. 11): a festis quoque diebus etiam extraordinariis abstinentium (cap. 13): neque servis licere ministros esse idololatriæ (cap. 18): neque licitam militiam, in qua militandum sit sub signo diaboli (cap. 19); dejectionem omnem in Hercule, medio Fidiis, ne non abjurationem Jupiter tibi sit iratus, et subsecutam, responsionem, imo tibi, damnat et execratur. Cæterum in perlegendo hoc tractatu discretione opus est: quæ enim velut generalia principia Tertullianus hic ponit, fere omnia vera sunt; non autem omnia vera sunt, quæ exinde deducit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Principale crimen generis humani, summus sæculi reatus, tota causa judicii, idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quoque nomine¹ judicio destinatur, in idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce²: idololatres, idem homi-

nicida est. Quæris quem occiderit? si quid ad elogii ambitionem facit, non extraneum, nec inimicum, sed se ipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatrem perisse, is negabit idololatrem homicidium fecisse. Proinde³ adulterium et stuprum in eodem recognoscas: nam

Variæ lectiones.

¹ Quodque nomine Jun. ² Opera recognosce Jun. Latin. ³ Perinde Paris.

qui falsis deservit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et in⁴ stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus et constupratus incedit (*Exech. xxiii*)? Atque adeo Scripturæ sanctæ stupri vocabulo utuntur in idololatriæ exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alii debitum deneget, et utique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. Etenim idololatria fraudem Deo facit, honores illi suos denegans, et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam conjungat. Quod si tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem afferunt, jam in his æque⁵ idololatria de homicidii reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cætera quoque aliquem ad modum et seorsum proinde disposita, in idololatria conditionem suam repræsentant. In illa et concupiscentiæ sæculi. Quæ enim idololatriæ solemnitassine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviæ et ebrietates, cum plurimum victus et ventris et libidinis causa frequentantur⁶. In illa injustitia. Quid enim injustius ea, quæ justitiæ Patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota ejus ratio vana sit; in illa mendacium, **664** quum tota substantia ejus mendax sit. Ita fit, ut omnia in idololatria, et in omnibus idololatria deprehendantur. Sed et alias quum universa delicta adversus Dominum sapiant, nihil autem quod adversus Dominum⁷ sapiat, non dæmoniis et immundis spiritibus deputetur, quibus idola mancipantur; sine dubio idololatriam admittit, quicumque delinquit: id enim **C** facit quod ad idolorum mancipia pertinet.

CAPUT II.

Sed universa nomina criminem discedant in operum suorum proprietates: remaneat idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples substantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tam venas defundit⁸, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis præcavenda sit idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam servos Dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam: si quis aut incendat, aut immolet, aut polluceat, aut sacris aliquibus aut sacerdotiis obligetur: quemadmodum si quis existimet adulterium in **D** osculis, et in amplexibus, et in ipsa carnis congressione censendum: aut homicidium in sola sanguinis profusione, et in animæ ereptione reputandum (*Matth. v, 22*). At enim Dominus quam extensius ista disponat certi sumus, cum adulte-

rium etiam in concupiscentia designat, si oculus quis impegerit libidinose, et animam commoverit impudice (*Ibid.*): cum homicidium etiam in verbo maledicti vel convicii judicat⁹, et in omni impetu iræ, et in negligentia caritatis in fratrem. Sicut (*Joan. iii, 15*) Joannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret, et diaboli ingenium de malitia, et Dei Domini¹⁰ de disciplina, qua nos adversus diaboli altitudines¹¹ munit (*Matth. v. Cf. Apoc. v, 24*), si in his¹² tantum delictis judicaremur, quæ etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit justitia nostra super scribas et pharisæos, ut Dominus præscripsit, nisi abundantiam adversariæ ejus, id est injustitiæ perspexerimus? Quod si caput injustitiæ idololatria est, prius est uti adversus abundantiam idololatriæ præmuniamur, dum illam non solum in manifestis recognoscimus.

CAPUT III.

Idolum aliquandiu retro non erat. Priusquam hujus monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum, et omnis generis simulacrorum diabolus sæculo intulit, rude **665** illud negotium humanæ calamitatis, et nomen de idolis consecutum est, et profectum. Exinde jam caput facta est idololatriæ ars omnis quæ idolum quomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an cælator exsculpat, an phrygio detexat: quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur idolum. Quando enim et sine idolo idololatria fiat, utique cum adest idolum nihil interest quale sit, qua de materia, qua de effigie¹³, ne qui putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio: εἶδος Græce formam sonat; ab eo per diminutionem¹⁴ εἰδωλον deductum, æque apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa omne idolum famulatus et servitus. Inde et omnis idoli artifex, ejusdem et unius est criminis: nisi parum idololatriam populus admisit, quia simulacrum vituli, et non hominis sibi consecravit.

CAPUT IV.

Idolum tam fieri, quam coli, Deus prohibet. Quanto præcedit ut fiat (1) quod coli possit, tanto

Variæ lectiones.

⁴ In *abest Rig.* ⁵ Jam his æque *Jun.* ⁶ Frequententur *Rig.* ⁷ Deum — Deum *Rig.* ⁸ Diffundit *Wouw. M. S.* ⁹ Indicat *Jun.* ¹⁰ Dominum *Jun.* ¹¹ Latitudine *Wouw. M. S., Rig.* ¹² Si his *alii.* ¹³ Quave effigie *Jun.* ¹⁴ Diminutionem *Jun. ex M. S.*

Commentarius.

(1) *Quanto præcedi ut fiat.* Locus notatissimus ut scias nunquam jure naturali prohibitus imagi-

nes veri Dei. Itaque ab omni ævo, ab ipso Admō potuit fieri imago Dei ut coleretur. Hujus senten-

prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam, ad radicandam scilicet materiam idololatriæ, lex divina proclamat (*Exod. xxxii, Levit. xxvi, 1, Deut. v, 8*): *Ne feceris idolum* (2). Et conjungens (*Exod. xx, 8*), *neque similitudinem eorum quæ in cælo sunt, et quæ in terra, et quæ in mari*. Toto mundo ejusmodi artibus interdixit servis Dei. Antecesserat ¹⁵ prædicens Enoch ¹⁶ (3), omnia elementa, omnem mundi sensum ¹⁷ quæ cælo, quæ mari, quæ terra continentur, in idolatriam **666** versuros dæmonas et spiritus desertorum angelorum, ut pro Deo adversus Dominum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error, præter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola, imaginum consecratio idolatria. Quidquid idolatria committit, in artificem quemcunque et cujuscunque idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione prædamnat. Et rursus ¹⁸: Juro vobis peccatores, quod in diem sanguinis ¹⁹ perditionis pœnitentia parata est. Qui servitis lapidibus, et qui imagines facitis aureas et argenteas, et ligneas, et lapideas, et fictiles et servitis phantasmatis, et dæmoniis, et spiritibus infamibus ²⁰ (4), et omnibus erroribus non secundum scientiam. nullum ab iis invenietis auxi-

lium. Isaias vero (*Isa. xliv, 8*): *Testes, ait, non vos estis, si est Deus absque me. Et non erunt tunc qui fingunt et exculpant, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quæ illis non proderunt. Et deinceps tota illa pronuntiatio, qua in artifices, qua in cultores detestatur, cujus clausula est (*Isa. xliv, 20*): *Cognoscite quod cinis sit cor illorum, et errant* ²¹ (5) *et nemo animam suam liberare possit. Ubi* ²² *æque David, Et tales* ²³ *fiant, inquit, qui faciunt ea* (6) (*Psal. cxiii, 8*) Et quid ego modicæ memoriæ homo? ultra quid suggeram? quid reculam de Scripturis? quasi aut non sufficiat vox Spiritus sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit Dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?*

B

CAPUT V.

Plane impensius respondebimus ad excusationes **667** hujusmodi artificum, quos nunquam in domum Dei admitti oportet, si quis eam disciplinam norit. Jam illa objici solita vox: Non habeo aliud quo vivam (7). Districtius repercute potest: vivere ergo habes. Quid tibi cum Deo est, si tuis legibus ²⁴? Tum quod et de Scriptoris audent argumentari (8), dixisse apostolum, *ut quinque fuerit inventus, ita et perseveret* (*I Cor. vii, 28*). Possumus

Variæ lectiones.

¹⁵ Enim hoc add. Fran. ¹⁶ Enoch abest Paris. ¹⁷ Censum Jun., Ciacon. ¹⁸ Prædamnat prorsus: Juro Jun. ¹⁹ Sanguinis et Jun. ²⁰ Infamis Paris. Jun.; insanis Wouw. M. S. ²¹ Terra Rig. ²² Uti Jun. ²³ Factores add. Jun. Paris. Rig. ²⁴ Sit vis tuis legibus Cod. Wouw. Fit vis tuis legibus Fuln. Ursin.

Commentarius.

tiæ laudandus Tertullianus hoc loco: paritatem enim temporis in utraque constituit. Sicut nullo ævo potuit fieri quod non potuit coli; ita omni ævo potuit fieri quod potuit coli. An vero jure scripto id vetitum Judæis, desident: doctores duo ævi hujus gravissimi, Vasquius affirmat prohibitum, Soarius negat; postremo hæreo ego tantulus. LAC.

(2) *Ne feceris idolum*. Ad verbum transtulit, cum vulgato interpreto, LXX. Græce est εἰδῶλον, quemadmodum et B. Cyprianus cap. lib. I de *Exhort. mart.*, qua versione explicatur verus hujus loci sensus, de quo Auctor latius lib. II *adv. Marcionem*, ubi locum hujus Scripturæ interpretatur de maginibus idololatriæ substantiam continentibus. Uno autem verba, *et quæ in mari*, pro eo quod ex Græco alii recte transferunt: « Et quæcunque in aquis sub terra. » PAM.

(3) *Antecesserat Enoch*. Liber Enoch, cui titulus *duodecim potriarcharum testamentum*, sæpe citatur ab Origine, Procopio, Tertulliano, et aliis. Multa ibi vaticinia de sceleribus Hebræorum et pœnis, interque illa tum et hoc propagandæ per universum terrarum orbem idolatriæ. Jactatum et illud vulgo de duabus columnis, lapidea: quæ resisteret aquis: lateritia, quæ ignibus; in quibus inclusi libri hujus viri. LAC.

(4) *Et spiritibus infamibus*. In cod. Fulvii Ursini legitur, *insanis*. At in cod. Agobardi, *infamis*. RIG. — *Spiritibus infamibus*. Desertores hic spiritus infames dici existimo, desertoris nomen a militia desumptum est, at miles desertor infamis erat ut videre est I. I, D., de his qui notantur infamia. LE PR.

(5) *Cognoscite quod cinis sit cor illorum et errant*. Sic omnino restituendus est hic locus, pro eo quod corruptissime legebantur, *et terra*. Nam magna dictionum vicinitas ob eadem litteras, et Græce est καὶ πλανῶνται. HAV.

— *Cognoscite quod cinis sit*, etc. Hoc Isaias non dicit; imponit ergo illi Tertullianus? Non sed explicat. At Isaias ita homines stultos fuisse, ut medium lignum crement ad calefaciendum se, ad coquendos panes et carnos, de reliquo ligno sibi Deum faciant, et adorent. Ait ergo Tertullianus sub persona Isaïæ cor deorum esse cinerem, quia media pars arboris et princeps conversa in cinerem. Itaque cor Septimii et medium Isaïæ idem est. LAC.

(6) *Et tales fiant qui faciunt ea*. Cum repetitio alioquin esset ejusdem supervacanea, omisimus factores. Nam lib. *adv. Gnosticos* non aliud legit, quam: *Similes erunt illis qui ea faciunt*. LAC.

(7) *Non habeo aliud quo vivam*. Satis indicat, multos prævaricari solitos a fide propter necessitatem: de his qui præter illam adhuc prævaricarentur est can. 2 conc. Nic. LAC.

(8) *Audent argumentari*. Homines quibus hic ausus ad torquendas Scripturas, vicantur ab Alexandro episc. Alexandrino χαμαιλέοντες, quibus animaculis insita mutatio. Vide illum in epist. quæ proponitur Nicænæ synodo. Notetur verbum Theodoriti lib. II *Hist.* cap. 4, ταῖς Γραφαῖς ἐμπαροινούντες. Loquitur de hæreticis, iis scilicet qui audent vim sacris Scripturis adducere, qui veluti debacchari per ebrietatem in sacras Litteras videntur. LAC.

igitur omnes in peccatis perseverare ex ista interpretatione. Nec enim ²⁵ quisquam nostrum non peccator invenius est (I Cor. iv), cum Christus non alia ex causa descenderit, quam peccatorum liberandorum. Item eundem præcepisse (I Thess. iv, 11) dicunt secundum suum exemplum, ut manibus unusquisque operetur ad victum. Si hoc præceptum ab omnibus manibus defendatur, credo et fures balnearios ²⁶ (9) manibus suis vivere, et ipsos latrones manibus agere quo vivant. Item falsarios utique non pedibus, sed manibus operari malas litteras. Histriones vero non manibus solis, sed totis membris victum elaborare (10). Patcat igitur Ecclesia omnibus, qui manibus et suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium, quas Dei disciplina non recipit ²⁷. Sed ait quidam adversus similitudinis interdictæ præpositionem (Num. xx): **B** Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit? Seorsum figuræ, quæ dispositioni alicui arcane præstruebantur, non ad derogationem ²⁸ legis, sed ad exemplarium (11) causæ suæ (12). Alioquin si hæc ut adversarii legis interpretemur, numquid et nos, quod et Marcionitæ, inconstantiam ascribimus Omnipotenti? quem illi ²⁹ hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam effigiem ærei serpentis, suspensi in modum, figuram designasse dominicæ crucis (13) a serpentibus, id est **668** ab angelis diaboli liberaturæ nos, dum per semetipsum diabolum, id est, serpentem interfectum suspendit, sive quæ alia figuræ istius expositio dignioribus revelata est, dum modo (I Cor. x) **C** Apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse: bene quod idem Deus qui lege ³⁰ vetuit similitudinem fieri, extraordinario præcepto serpentis similitudinem indixit ³¹. Si eundem Deum obser-

A vas, habes legem ejus (Exod. xx, 4). *Ne feceris similitudinem.* Si præceptum factæ postea similitudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne facias adversus legem simulacrum aliquod, nisi et tibi Deus jusserit.

CAPUT VI.

Si nulla lex Dei prohibuisset idola fieri a nobis, si nulla vox Spiritus sancti fabricatoribus idolorum non minus quam cultoribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis adversas esse fidei (14) ejusmodi artes. Quomodo enim renuntiavimus diabolo et angelis ejus, si eos facimus? Quod repudium diximus iis, non dico eum quibus, sed de quibus vivimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostræ gratia (15) obligati sumus? Potes lingua negasse, quod manu confiteris? verbo destruere, quod facto struis? unum Deum prædicare, qui tantos efficis? verum Deum prædicare, qui falsos facis? Facio (ait quidam), sed non colo. Quasi ob aliquam ³² causam colere non audeat, nisi ob quam et facere non debeat, scilicet ob Dei offensam utrobique. Imo tu colis, qui facis ut coli possint. Colis autem, non spiritu vilissimi nidoris alicujus, sed tuo proprio: nec anima pecudis immensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant **669** sacerdotem. Diligentia tua numen ³³ illorum est. Negas te, quod facis, colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatioem et auratioem et majorem hostiam (16) cædis, salutem tuam,

CAPUT VII.

Tota die ad hanc partem } *perone*
zelus fidei perforabit,

Variæ lectiones.

²⁵ Enim abest Paris. ²⁶ Fures et aleatores Rig. ²⁷ Receptit Fran. ²⁸ Erogationem Seml. ²⁹ Omnipotenti? Quod illi Wouwer. M. S. ³⁰ Et lege Paris. Jun. ³¹ Fieri jussit Latin. interdixit Jun. interdixit Fran. ³² Aliam Fran. ³³ Nomen Venet.

Commentarius.

(9) *Fures balnearios.* Cod. Agobardi, *Fures et valneatores.* Emendat Rigalt. *Fures et aleatores.* Nam et alea manibus exercetur. Si quis tamen retinere velit, *Fures balneatores,* non contradicit. Nam et libro de Fuga, dixit Noster, *Fulnes balnearum.* Imo addidit, *et aleones.* In *apologetico*, p. 496, reperitur, *Lavantium prædo.* Rig.

— *Fulnes balnearios* habet, Pamelius, quam lectionem veram puto, nam sic Catull.

— *Io furum optime balneariorum.* Fures erant **D** nimirum adversus quos in balneis constituebantur custodes ad servandas vestes, custodes iis dicebantur *capsarii.* Si vero ii quoque furati essent, in jus vocabantur eorum præfecto virgilum sic l. *Nam salutem* 3, Dig. de off. præf. vig. LE PR.

(10) *Totis membris victum elaborare.* Pantomimos significat. Rig.

(11) *Exemplarium.* Quod esset posteris pro signo, figura ænigmatæ. Rig.

(12) *Causæ suæ.* Hoc est, rei significatæ, nimirum Dominicæ crucis. Rig.

(13) *Figuram designasse Dominicæ crucis.* Latius hoc tractat lib. *Adv. Judæos*, et lib. III, *adv. Marcionem.* PAM

(14) *Adversas esse fidei.* Ad sententiam legantur quæ scripta de quinque martyribus, qui passi, quod nollent facere idolorum statuas. Habentur in vita sanctorum quatuor coronatorum. Certe quia putarunt hanc artem esse adversam fidei. LAC.

(15) *Exhibitionis nostræ gratia.* Quod capite præcedenti ad victum dixit, hic ita circumloquitur, in qua significatione eadem voce utitur, cap. 8, et 12, PAM.

(16) *Auratioem et majorem hostiam.* Hostia, inquit Festus, dicta ab eo, quod est hostire, ferire. Alii ab hostibus derivant, quod post victoriam immolari soleant, sicuti et ipse Festus alibi. Alludit autem ad eas hostias quæ auro ornabantur, quas proinde auratas vocat; solebant enim subinde boum cornua deaurari, qui immolabantur. PAM.

— *Et majorem hostiam.* Major victima aut hostia est taurus, bos, vacca: Minor, ovis, capra, sus. Hoc certius discrimen quam ut majora dicantur de victimis, minora de hostiis. Scias etiam inter primas majorem esse taurum, inter alteras majorem esse ovem. LAC.

ingemens Christianum ab idolis in Ecclesiam (17) venire, de adversarii officina in domum Dei ³⁴ venire (18), attollere ad Deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare (19) quæ foris adversus Deum adorantur (20), eas manus admovere corpori Domini (21), quæ dæmoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant quod contaminant ³⁵; sed etiam ipsi ³⁶ tradunt aliis quod contaminaverunt. Alleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Judæi Christo manus intulerunt, isti quotidie corpus ejus lacessunt. O manus præcidendæ! Viderint jam an per similitudinem dictum sit: *Si te manus tua scandalizat, amputa eam* (Matth. viii, 8). Quæ magis amputandæ, quam in quibus ³⁷ Domini corpus scandalizatur?

CAPUT VIII.

Sunt et aliæ complurium artium species, quæ etsi non contingunt idolorum fabricationem, tamen ea sine quibus idola nil possunt, eodem crimine **670** expediunt (22). Nec enim differt, an exstruas vel exornes, si templum, si aram, si ædiculam ejus intruxeris, si bracteam expresseris (23), aut insignia, aut etiam domum fabricaveris. Major est

A ejusmodi opera, quæ non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis extenditur ³⁸, habent et alias species, quæ sine exorbitatione disciplinæ, id est, sine idoli confectura ³⁹ opem victus præsent. Scit albarius tector et tecta sarcoire, et tectoria inducere, et cisternam liare (24), et cymatia distendere (25), et multa alia ornamenta præter simulacra parietibus incrustare ⁴⁰. Scit et pictor et marmorarius, et ærarius, et quicumque cælator, latitudines suas utique multo faciliores. Nam qui signum describit, quanto facilius ab æcum linit? Qui de tilia Martem exsculpsit, quanto citius armarium compingit? Nulla ars non alserius artis, aut mater, aut propinqua est. Nihil alterius vacat (26). Tot sunt artium venæ, quot hominum concupiscentiæ. Sed de mercedibus et manuspretiis interest. Proinde interest et de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa et ædes idolis ædificantur? Domus vero, et prætoria et balnea et insulæ quantæ? Soccus et baxa quotidie deaurantur, Mercurius et Serapis non quotidie. Sufficiat ad quæstum artificiorum, **671** frequentior est ⁴¹ omni superstitione luxuria et ambitio. Lances et scyphos facilius ambitio, quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quam solem-

Variæ lectiones.

³⁴ De adversaria officina in domum Dei, *Seml.* ³⁵ Contaminent *Wouwer. M. S.* ³⁶ Ipsæ *Fran.* ³⁷ Quam quibus *Jun.* ³⁸ Obtenditur *Wouw. M. S. Rig. Leopold.*; attenditur *Jun.* ³⁹ Confictura *Paris Jun.* ⁴⁰ Incrispare *Paris. Jun. Rig. Rhen.* ⁴¹ Sufficiant — frequentiores *Franeq.*

Commentarius.

(17) *Ab idolis in Ecclesiam.* Prolixius viri eruditi Pamelius et Lacerda nomina congerunt quæ Dei domui tribuuntur apud veteres: post ipsorum messem nullum restat spicilegium. Qui primus Ecclesiam seu conventum Christianorum aggressus est, fuit Eustathius ille qui contemnendas esse Ecclesias dicebat. In hunc congregata Gangrensis Synodus, eumque fulmine percussit can. 5. Hunc secuti sunt Patareni in quos restant Honorii Tertii P. constit. et Frederici II, imper. Imitati quoque sunt pessima hæc exempla Valdenses, Wicelista, Hussitæ et alii qui cum Eustathio satis damnati frustra obijciunt illud Act. xvii: *Deus in manufactis templis non habitat.* Legenda tantum sunt quæ sequuntur, ut os obturetur impudentissimis homuncionibus, nimirum, « nec manibus humanis colitur indigens aliquo cum ipse det omnibus, etc. LE PR.

(18) *De adversarii officina in domum Dei venire.* Hæc non videntur esse Tertulliani. sed plossatoris alicujus in illud comm. quod præcedit: « Ab idolis Ecclesiam venire. » RIG.

(19) *His manibus adorare.* Adorabant enim manibus ad Deum elatis, allevatis, expansis. RIG.

(20) *Quæ foris adversus Deum adorantur.* Matres et artifices idolorum manus adorabantur ab ethnicis idolorum cultoribus. Quid enim erat statua sive idolum priusquam accederet manus artificis, nisi bruta materia, quam periti artificis manus exsculpsit in alicujus nummis effigiem? Præclare Septimius lib. *de Ressurr.*: « Phidiæ manus, inquit, Jovem Olympium ex ebore molitæ adorantur; nec jam bestia, et quidem insulsissimæ Deus est, sed summi sæculi numen; non quia elephantus,

C sed quia Phidias tantus. RIG.

(21) *Manus admovere corpori Domini.* Pertinet hic locus ad eam consuetudinem, qua in manus tradebatur Eucharistia, quam testati sunt pro suis quoque temporibus B. Cypr. (lib. *de Lapsis*): B. Cornel. (*ad Fab. Antioch.*); B. Dionys. Alex. (*ad Xist. Pontif.*); B. Ambros. (*Orat. ad Theodos. imper.*); Hieronym. (*ad Theophil.*), etc. EDD.

(22) *Expediunt.* Conficiunt, adornant. RIG.

(23) *Si bracteam expresseris.* Si de aurea massa bracteam expresseris statuæ inducendam ærææ. RIG.

(24) *Cisternam liare.* Albarii tectoris etiam opificium esse indicat Plin. lib. xxxvi, c. 25. Atqui ego quidem existimo legendum prorsus ligare, non liare. Verum nolui immutare veterem lectionem, si forte, uti multæ aliæ, vox sit Tertulliano peculiaris jam obsoleta. PAM.

(25) *Cymathia distendere.* Videtur cymathia nuncupare arcus ipsos templorum seu tectorum, creta incrustatos, voce derivata a *κυματία*, id est illuvie aquarum, quod illi arcus pluviarum illuviem impediât. PAM.

— *Cymathia.* Esse hæc omnes *δπεροχὰς*, id est prominentias in ædificiis, tum Hesychius definit, tum id facile colliget qui Vitruvium legerit. Itaque injuste Pamelius arctat hanc vocem ad arcus tectorum et templorum. Sunt enim prominentiæ quæ in modum undæ sinuantur. Suidæ *λόσεις* dicuntur. Vitruvio *simæ* a forma. LAC.

(26) *Nihil alterius vocat.* Horatius:

Alterius sic
Altera poscit opem res et conjurat amice. RIG.

nitatis erogat. Cum igitur ad hæc artificiorum genera cohortemur, quæ idolum quidem, et quæ idolo competunt, non attingant, sint autem et hominibus communia sæpe quæ et idolis, hoc quoque cavere debemus, ne quid, scientibus nobis, ab aliquibus de manibus nostris in rem idolorum postuletur, Quod si concesserimus, et non remediis jam ⁴² usitatis egerimus, non puto nos a contagio idololatriæ vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore et usu dæmoniorum deprehenduntur.

CAPUT IX.

Animadvertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias idololatriæ. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus provocavit defendens sibi perseverantiam professionis istius, paucis utar. Non allego quod idola honoret, quorum nomina cælo inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addixit: quod propterea homines non putant ⁴³ Deum requirendum præsumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi. Unum propono, angelos esse illos desertores Dei (*Gen. vi*), amatores feminarum, proditores etiam hujus curiositatis, propterea quoque damnatos a Deo. O divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt. Expelluntur mathematici (27) sicut angeli eorum. Urbs et Italia interdicitur mathematicis, sicut cælum angelis eorum. Eadem pœna est exilii discipulis **672** et magistris. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt (*Matth. ii*). Scimus magiæ et

astrologiæ inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes (28) natum Christum annuntiaverunt, primi muneraverunt (29). Hoc nomine Christum (opinor) sibi obligaverunt. Quid tum? Ideo nunc et mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio? De Christo scilicet est mathesis hodie (30). stellas ⁴⁴ Christi, non Saturni et Martis et cujusque, ex eodem ordine mortuorum (31) observat et prædicat. At enim scientia illa usque ad Evangelium (32) fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde nativitatem alicujus de cælo interpretetur ⁴⁵. Nam et thus illud et myrrham et aurum ideo infanti tunc Domino obtulerunt, quasi clausulam sacrificationis (33) et gloriæ sæcularis, quam Christus erat adepturus. Quod igitur iisdem magis somnium sine dubio ex Dei voluntate suggestit, ut irent in sua, sed alia, non qua venerant, via, id est, ne pristina secta sua incederent: nonne ⁴⁶ illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est, etiam ignorans alia via digressos, quoniam et qua venerant ignorabat. Adeo viam rectam ⁴⁷ et disciplinam intelligere debemus. Itaque magis præceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et alia illa species ⁴⁸ magiæ quæ miraculis operatur, etiam adversus (*Exod. viii*). Moysen æmulata, patientiam Dei traxit ad Evangelium usque (*Act. viii, 18*). Nam exinde et Simon Magnus jam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suæ etiam Spiritum sanctum per manuum impositionem **673** enundinaret (34), maledictus ab (*Act. viii, 20*) apostolis de fide ⁴⁹ ejectus est: et

Variæ lectiones.

⁴² Tam *Seml.* ⁴³ Putent *Jun.* ⁴⁴ Stellam *Wouw. M. S. Rigalt.* ⁴⁵ Interpretatur *Rigalt.* ⁴⁶ Non *abest Seml.* ⁴⁷ Sectam *Jun.* ⁴⁸ Aliam illam speciem — patientia *Fran.* ⁴⁹ Fide dejectus est *Jun.*

Commentarius.

(27) *Expelluntur mathematici.* Si quis hæc, tanquam inutilia et superflua, deleri oportere censuerit, habet ecce me adstipulatorem. *RIG.*

(28) *Primi igitur stellarum interpretes.* Chalcidius in *Tim.* Plat. ad Osium Cordubensem ex historia quam vocat sanctiorem et venerabiliorem, ait, ortu stellæ cujusdam non morbos mortesque denuntiatis, descensum Dei venerabilis ad humanæ conservationis, rerumque mortalium gratiam — STELLAM CHRISTI. Magi in Evangelio secundum Matthæum: *Vidimus stellam ejus in Oriente.* Primasius, in hæresim Priscillianistarum: « A signo Christi ad signa astrologica migraverunt. » *RIG.*

(29) *Primi muneraverunt.* Chalcidius: « Chaldæorum profecto sapientes viri, et consideratione rerum cælestium satis exercitati, quæsisse dicuntur recentem ortum Dei: repertaque illa majestate puerili, veneratos esse, et vota Deo tanto convenientia nuncupasse. — » *RIG.*

(30) *De Christo scilicet est mathesis hodie.* Hodierna, inquit, mathesis est disciplina Christi. Stella Christi, hoc est, genesis Christi, exempla et mandata ejus observanda sunt nobis et prædicanda. *RIG.*

— *De Christo scilicet.* Ironice, mathesis enim hodie e Christi disciplina non est; quia nulla hodie stella Christus dicitur. Doctrina illa eorum est qui cognominem stellam habuerunt ut Jupiter, ut

Saturnus, etc. Frustra autem ex hoc loco Christi genesim e stellarum cursu metiri posse contendunt homines perverse curiosi, inter quos familiam ducunt Petrus de Alliaco, et Hieronymus Cardanus. *LE PR.*

(31) *Et cujusque ex eodem ordine mortuorum.* Hoc est, ex ordine illo septenario planetarum, Saturni, Martis, Mercurii, et id genus aliorum, qui non dii, sed homines fuere, et jam quidem mortui *RIG.*

(32) *Usque ad Evangelium.* Ne putet lector concessam divinis legibus, sed tantum humanis, quia ante Christum non punita, imo per omnes nationes vagata insolenter, et in pretio ac gloria habita. Neque contra hoc est, concessam Magis adoratoribus Christi, nam isti illa usi sunt ex mera pietate et religione, non ut aliæ gentes ad usus maleficos. Sed et explicandus Tertull. cum ait concessam usque ad Evangelium, scilicet concessam ut plurimum. *LAC.*

(33) *Clausulam sacrificationis.* Ut exinde Christus fideles suos abstinere voluerit pontificatu et sæculari gloria. Clausulam, fide et terminum. Sic in *Scorp.* ubi de Joan. Bapt.: « Clausula legis et prophetarum. » *RIG.*

(34) *Spiritum sanctum per manuum impositionem enundinaret.* Convenientissimo verbo Simonis istius crimen damnat. Sed et hodiernæ nundinationi

alter magus quicum Sergio Paulo, quoniam iisdem adversabatur apostolis, luminum amissione multatus est (*Act.* XIII, 6 seqq.). Hoc et astrologi retulissent, credo, si quis in apostolos incidisset⁵⁰. Attamen cum magia punitur, cujus est species astrologia, utique et species in genere damnatur. Post Evangelium nusquam invenias aut sophistas, aut Chaldæos, aut incantatores, aut conjectores, aut magos, nisi plane punitos. *Ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitor hujus ævi? Nonne insatavit Deus sapientiam hujus sæculi? (I Cor. 1, 20) Nihil scis mathematice, si nesciebas te futurum Christianum. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quæ aliorum climacterica præcanit (35), Non est tibi pars neque sors in ista ratione (Act. VIII, 21). Non potest regna cælorum sperare, cujus digitus aut radius abutitur cælo.*

Varie lectiones.

⁵⁰ Si qui — incidissent *Rigalt.* ⁵¹ Sic scriptum est in cod. *Agob., Rhenan.* : quis ludimagister si non tabularia frequentabit. *Rigalt.* : tamen non frequentabit. *Latin.* tamen non. *Jun. mavull.* non. *Quinquatris t. frequentabit?* ⁵² Et ut si *Paris.* ⁵³ Inquinamento *Paris. Jun.* eo abest *Paris. Jun.*

Commentarius.

eorum quæ feudali vocabulo beneficia nuncupantur, simoniæ crimen tribuere solemus, etsi inter emptorem et venditorem de comparando Spiritu sancto nequidem cogitetur. Nam inter eos hoc tantum agitur ut in emptorem transeat jus percipiendi redditus ex possessionibus beneficii titulo comprehensis. Et quæ apud nos pingua sunt beneficia, veteres, etiam extra Dei civitatem, dixere ἀγαθὰς ἱερωσύνας. Jam vero pridem sæculi vitio evanuerunt de rebus christianis præclara illa sancti Spiritus miracula. *RIG.*

(35) *Aliorum climacterica præcanit.* Climacterica dicitur certa vitæ spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quæ Chaldæi periculosa esse affirmant, præcipue vero annum 63. Hanc enim illi climactera androclam esse aiunt Græco vocabulo. Quod Latini dicerent virifragum. De hoc vero climactere locus est insignis Jul. Firmici *Mathes. IV*, quem ab Jos. Scaligero jam indicatum satis esse concederem, nisi emendatior hic a nobis exiret e biblioth. Regia. Sic enim legimus in vetusto exemplari : « Sane extra cæteros climacteras, etiam septimi anni et noni, per omne vitæ tempus multiplicata ratione currentes, naturali quadam et latenti ratione, variis hominem periculorum discriminibus semper afficiunt. Unde et 63 annus, quia utriusque numeri summam pariter accipit, androclas appellatus est. » Et paulo post : « Hac ex causa ab Ægyptiis androclas dictus est, quod omnem viri substantiam frangat ac debilitet. » Eadem vero occasione describentur hic etiam e veteribus libris quædam ab Agellio citata ex primo librorum quos M. Varro inscripsit Hebdomades, vel de imaginibus septenarii numeri : « Climacteras gravissimos quosque fieri septenarios. » *RIG.*

(36) « *Quis ludi magister, sine tabula septem idolorum.* » Antea legebatur : « *Quis ludi magister, si non tabularia idolorum, quinquatria tamen frequentabit.* » Nullo sensu. Rectissima erat scriptura vetus, jam observata quidem Barræo, nunc etiam Agobardi codice confirmata. Ea est hujusmodi : « *Quis ludi magister sine tabula septem*

CAPUT X.

Quærendum autem est etiam de ludimagistris **674** et de cæteris professoribus litterarum, imo non dubitandum affines illos esse multimodæ idololatriæ. Primum, quibus necesse est deos nationum prædicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quæque eorum enuntiare, tum solemnia festaque eorumdem observare, ut quibus vectigalia sua suppetant. Quis ludimagister sine tabula septem idolorum (36), quinquatria tamen³¹ frequentabit (37)? Ipsam primam novi discipuli stipem Minervæ et honori et nomini consecrat, ut etsi⁵² non profanatus alicui idolo, verbotenus de idolothyto esse dicatur (38). Quid minus est inquinamenti⁵³ eo quod præstat quæstus et nominibus et honoribus idolo nuncupatus? tam Minervalia Minervæ, quam Saturnalia Saturni, quæ etiam servculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam strenæ captandæ, et

idolorum quinquatria tamen frequentabit. » Verum ut constet sensus, adhibenda distinctio : « *Quis ludimagister, sine tabula septem idolorum?* » Deinde non interrogatione, sed asseveranter, « *quinquatria tamen frequentabit.* » Aut si interrogatio ponitur in fine, necessario legendum sicut edidimus : « *Quis ludimagister sine tabula septem idolorum, quinquatria tamen non frequentabit?* » Sic, utrovis modo legas, idem erit sensus : nullum esse ludimagistrum, qui non habeat in ludo suo sive schola tabulam septem idolorum, hoc est, septem planetarum, Lunæ, Martis, Mercurii, et cæterorum, unde nomina dierum hebdomadis cujusque; aut si quis reperitur absque hujusmodi tabula, hunc tamen quinquatria frequentaturum. Quis autem fuerit apud ludimagistros istius tabulæ sive laterculi septem dierum usus, diligentius inquirere non tanti est. Forsitan præscriptum aut significatum illic fuit quid quaque die discipulis tradi reddive oporteret. *Juvenalis, Sat. VII :*

Nil salit arcadico juveni, cujus mihi sexta
Quaque die miserum dirus caput Hannibal implet.

Ea die, scilicet, totius hebdomadis summa colligebatur. Septima die, quies et otium. Ipse Tertullianus libro ad Nationes primo, cap. XIII : « Vos certe estis, qui in laterculum septem dierum Solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum subtrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis. » *RIG.*

(37) *Quinquatria tamen frequentabit.* Quinquatria, seu Quinquatrus, « *Sacra Minervæ, nomina quæ a junctis quinque diebus habent.* » Ad hæc sacra ludimagistros vocat idem Ovidius, lib. III *Fastor.* :

Nec vos turba feri censu fraudata magistri
Spernite, discipulos attrahit ille novos. *RIG.*

(38) *Verbotenus de idolothyto esse dicatur.* Sequitur in vulgatis editionibus : « *Pro idololatra vitetur.* » Quod non videtur esse Tertulliani, etsi in cod. Agobardi reperitur : « *Pro idololatria vitatur.* »

septimuntium, et brumæ, et caræ cognationis honoraria exigenda omnia, Floræ ⁵⁴ scholæ coronandæ (39). Flaminicæ et ædiles sacrificant, creatis ⁵⁵ schola honoratur feriis (40). Idem fit idoli natali omnis diaboli pompa frequentatur. **675** Quis hæc competere christiano existimabit (41), nisi qui putabit convenire etiam non magistro? Scimus dici posse: « Si docere litteras Dei servis non licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis institueretur ad prudentiam interim humanam, vel ad quemcumque sensum vel actum, cum ⁵⁶ instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus sæcularia studia, sine quibus divina non possunt? » Videamus igitur necessitatem litteratoriæ eruditionis; respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari. Fideles magis discere, quam docere litteras capit. Diversa est enim ratio discendi et docendi. Si fidelis litteras doceat insertas ⁵⁷ idolorum prædicatione ⁵⁸, sine dubio, dum docet, commendat: dum tradit, affirmat: dum commemorat, testimonium dicit (*Exod. xxiii, 13*); deos ipsos hoc nomine obsignat, cum lex prohibeat (ut diximus) deos pronuntiari (*Exod. xx*), et nomen hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo fides ædificatur ab initiis eruditionis. Quære an idololatriam committat qui de idolis catechizat (42)? At cum fidelis hæc discit; si jam sapit qui sit, neque recipit, neque admittit, multo magis si nondum ⁵⁹ sapit. Aut ubi cœperit sapere, prius sapiat oportet, quod prius didicit, id est, de Deo et fide: proinde illa respuet, nec recipiet. Et erit tam tutus, quam

A qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere, quam non discere, quanto et reliqua scholarum de publicis propriis solemnitatibus inquinamenta facilius discipulis fidelis non adibit, quam magister non frequentabit.

CAPUT XI.

De negotiationibus ⁶⁰, si cætera delictorum recogitemus, in primis cupiditatem radicem omnium **676** malorum, qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi (43); quamvis et idololatria ab eodem apostolo dicta sit cupiditas. Tum mendacium, cupiditatis ministrum. Taceo de perjurio, quando ne jurare quidem liceat. Negotiatio servo Dei apta est? Cæterum, si cupiditas abscedat, quæ est causa acquirendi, cessante causa acquirendi, non erit necessitas negotiandi. Sit nunc aliqua justitia quæstus, segura de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriæ eam opinor, quæ ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet, quæ omne dæmonium saginat. Sane annon illa principalis idololatria (44)? viderint si ædem merces, thura dico et cætera peregrinitatis (45) ad sacrificium idolorum, etiam hominibus ad pigmenta medicinalia (46), nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ usui sunt. Certe cum pompæ, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibusve (47) instruuntur, qui aliud quam

Variæ lectiones.

⁵⁴ Flore Fran. ⁵⁵ Ædibus sacris Cereri. Rhenan. ⁵⁶ Cui Rigalt. ⁵⁷ Inserta Wouw. M. S. ⁵⁸ Prædicationes Rigalt. ⁵⁹ Dudum Venet. Seml. ⁶⁰ Degenerabimus Fran. Degenerationibus Jun. Paris. De gravioribus, Lat. De negotiatione vero, si cætera etc. de publicis ac propriis solemnitatibus Wouw. M. S. De generationibus Rhenan. et Jun.

Commentarius.

(39) Floræ scholæ coronandæ. Floralibus scilicet, Floræ sacris.

(40) Creatis schola honoratur feriis. Sic habet vetus exemplar. Ineptissimi antea legebatur, Cere-*ris schola*. Creatas ferias dicit, quæ non erant statæ aut solemnes, sed indictivæ: ab Ædilibus scilicet aut Flaminicis ob sacrificia quædam indictæ.

(41) Quis hæc complere Christiano existimabit. Hoc est omni Christiano, tam discipulo, quam magistro. Ait enim excusari posse discipulum, cui necesse est discere litteras ab ethnico magistro; at ferri non posse christianum, qui post fidem Christo datam fiat ludimagister, et litteras doceat crebris poetarum prælectionibus, idolorum inquinamenti, quæ probare tamen videatur enarrando explicandoque. Rig.

(42) Qui de idolis catechizat. Hinc apparet Auctoris sententia, quod in præcedentibus non loquitur de nuda deorum ac nominum eorundem pronuntiatione, sed catechizatione et prædicatione, ac honorifica mentione, ut id nemo contra me detorqueat, qui fortassis quibusdam videbor in his explicandis prolixior. Sed meminerit lector me non doctis, sed potissimum rudibus has adnotationes scribere. PAM.

(45) Circa fidem naufragium sunt passi. Ubique

fere Tertullianus dum citat aliquem e sacris codicibus, Græcos sectatur; hic naufragium passi tamen ait pro. *erraverunt*, habetur quippe in Græco: ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως. LE PR.

(44) Sane annon illa principalis Idololatria? scripsi annon, etc. Notam interrogationis adjunxi qua carent vulgati codices. Scripsi ad sacrificium idolorum, secutus Junium. nam in omnibus deest præpositio, ut videtur addenda ex sequentibus. Ita enim clariora omnia. LAC.

(45) Cætera peregrinitatis. Constructio est græca, notat scilicet exotica odoramenta, quæ ex Arabia in nostrum orbem advehuntur. LAC.

(46) Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia. Nam et pigmenta sunt utilia medicinæ. Unde et pigmentarii dicti pharmacopolæ. Julius Firmicus, lib. viii, cap. 17: « Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, marsi erunt, vel qui venenis ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare. » Pigmenta etiam dixerunt condimenta Cassianus, Collat. 15, cap. 3: « Corpora mortuorum pigmentis condita redolentibus in editioribus cellulis recondantur. » Si etiam Exodi cap. xxxvii, sub finem, *Opus pigmentarii* dicitur, quod Septuaginta, ἔργον μωροῦ. Rig.

(47) De negotiationibus. Mirum sane hic interpretes ita varias amplecti sententias: alii enim de ge-

procurator idolorum demonstraris? Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controversiam fieri. Graviora delicta quæque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt observationis, ut non ab his tantum abscedamus, sed et ab iis per quæ fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest, si ⁶¹ per me. In nullo necessarius esse debeo alii, cum facit quod mihi non licet. Ex hoc quod vetor facere, intelligere debeo curandum mihi esse, ne fiat per me. Denique in alia causa non levioris reatus præjudicium istud observo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operæ aut conscientia exhibeo. Nam quod ipsam carnem meam a lupanaribus segregavi, agnosco me, neque lenocinium, neque id genus lucrum alterius causa exercere **677** posse. Sic et homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque (48) ab Ecclesia arceri: nec per se non faciet, quod faciendum aliis subministrat. Ecce magis proximum præjudicium. Si publicarum victimarium redemptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si jam fidelis id ⁶² agere susceperit, retinendum in Ecclesia putabis? Non opinor, nisi si quis et de thurario dissimulabit, scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si antequam idolo in sæculo essent, his mercibus adhuc informis (49) idololatria transigebatur, sic et nunc fere sine idolo opus idololatriæ incendiis odorum perpetratur, ecquid majoris operæ et erga dæmonia thurarius ⁶³? nam facilius sine idolo idololatria, quam sine thurarii merce. **C** Ipsius fidei conscientiam perrogemus. Quo ore Christianus thurarius (50), si ⁶⁴ per templa transibit, fumantes aras despuet, et exsufflabit (51),

A quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si excluserit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie passit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quæ quid aut instruendis aut formandis idolis administrat, carere poterit titulo idololatriæ: nisi si aliud omnino interpretemur idololatriam, quam famulatum idolorum (52) colendorum.

CAPUT XII.

Male nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis supplaudimus, si post fidem obsignatam dicimus: **678** non habeo quo vivam. Jam hic enim plenius illi abruptæ propositioni respondebo: Sero dicitur. Ante enim fuit deliberandum, ex similitudine providentissimi ædificis illius (35) qui prius sumptus operis cum viribus suis supputat, ne, ubi cœperit, defectus ⁶⁵ postea erubescat. Sed et nunc habes dicta Domini, et exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis? « Egebo. » Sed felices egenos Dominus appellat. « Victum non habeo. » Sed nolite, inquit, cogitare de victu (Matth. vi, 25). Et vestibus habemus exemplum lilia. « Substantia mihi opus erat: » Atquin omnia vendenda sunt, et egentibus dividenda. » Sed filiis et posteritati providendum. » Nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operi (Luc. ix, 62). « Sed conditionalis eram (54). » Nemo duobus dominis servire potest (Matth. vi, 24). Si vis Domini discipulus esse, crucem tuam tollas, et Dominum sequaris necesse est, id est, angustias et cruciatus tuos, vel corpus solum, quod in modum crucis est (55). Parentes, conjuges, liberi propter Deum

Variæ lectiones.

⁶¹ Nisi Jun. ⁶² Id abest Rig. ⁶³ Niscio inquit Leop., an sit scribendum: ecquid majoris operæ est erga dæmonia, quam thurarius? ⁶⁴ Si abest Latin. ⁶⁵ Defunctus Fran.

Commentarius.

nerationibus, habent alii de gravioribus, alii, degenerabimus, alii de negotiatione. Nescio an assentiri debeam Ludovico de La Cerda qui lectionem primam, de generationibus, retinendam censet. LE PR.

(48) Lanistam quoque, Supervacaneum forsan. erit hic repetere quod nemo nescit. Lanistam esse gladiatorum præfectum. In gloss. lanista ἐπιστάτης μονολεχῶν. LE PR.

(49) His mercibus adhuc informis. Informem idololatriam dicit; quæ sine ulla forma, sive statua aut figura, sine idolo transigebatur: solo scilicet odorum incendio, mensibus arabicis, thure, Rig.

(50) Quo ore Christianus thurarius. Si quis hanc lectionem, quæ sane est codicis Agobardi, retinere velit, omnino sic distinguat: « Quo ore Christianus thurarius, si per templa transibit? quo ore fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit? » Alias commodissime scriberetur: « Quo ore Christianus thurarius, si per templa transibit, fumantes aras despuet, » ets. Rig.

(51) Et exsufflabit. Alludit ad exsufflationem dæmonum, quæ fit in exorcismis ante baptismum. Unde subjungit, « Qua constantia exorcizabit alumnos suos. » De quibus omnibus latius lib. de

Baptismo. PAM.

(52) Quam famulatum idolorum. Proprie usus voce; notat enim servitium, id est servitutem qua gentiles addicti dæmonibus. Atqui famulatus proprie est illorum qui dicuntur familiares, id est servi. Senec. ep. 47, et Plaut. in Amphit. Itaque honesta vox, ne servi notarentur contumelia, erat familia et famulatus: et ipsi domini dicebantur patres familias. LAG.

(33) Ædificis illius. Ædifex pro ædificatore, non ædium duntaxat, sed cujusvis structuræ et mox defunctus non pro mortuo, sed pro eo qui ab opere cœpto defungitur. PAM.

(54) Sed conditionalis eram. Emendavimus ex codice Agobardi, in quo sic legitur: « Nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operis et conditionalis eram. » Quæ, ut edidimus, distinguere oportere manifestum est. Conditionalis dicitur servus certæ conditioni adscriptus et mancipatus. l. vii, de Jure fisci. Actuarii conditionales; Cod. Theod. de Numerariis, Actuaris, etc. Rig.

(35) Quod in modum crucis est. Hanc fuisse veterem scripturam arbitramur, et quæ adhuc cernuntur in antiquis exemplaribus vestigia, persua-

relinquendi erunt. De artibus et negotiationibus, et de professionibus etiam liberorum et parentum causa dubitas? Jam tunc demonstratum est nobis et pignora, et artificia, et negotia propter Dominum derelinquenda, cum Jacobus et Joannes vocati a Domino et patrem navemque derelinquunt; cum Matthæus de teloneo suscitatur; cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. Nemo eorum quos Dominus allegit, *non habeo*, dixit, *quo vivam*. Fides famem non timet (56). Scit etiam famem non 679 minus sibi contemnendam propter Deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque hæc adimplevit? Sed quæ penes homines difficilia, penes Deum facilia.

CAPUT XIII.

Sic tamen nobis de mansuetudine et clementia Dei blandiamur, ut non usque ad idololatriæ affinitates necessitatibus largiamur: sed omnem adflatum ejus vice pestis etiam de longinquo devitemus, non his tantum quæ præmisimus, sed in universa serie humanæ superstitionis, sive deis suis, sive defunctis, sive legibus mancipatæ, ut

⁶⁶ Eleazar *Paris. alii.*

Variæ lectiones.

Commentarius.

dent. In iis enim ita scribitur: « Aut corpus solum, quod in modum Xps est. » Si copia nobis esset principalium exemplorum, unde suum describi jussit Agobardus, mendosæ lectionis origo patesceret. Interim opinari liceat, scriptum fuisse in antiquissimis: *Quod in modum Xis*. quæ nota cum esset crucis, in hunc facile transit Xps, quæ Christus est. Quo etiam modo Barræus in exemplari suo scriptum fuisse testatur. Quod autem hic ait Tertullianus, corpus nostrum in modum esse crucis, idem etiam clarius explicat lib. I *ad Nationes*, cap. 12: « Ipsi quoque corpori nostro, tacita et secreta linea, crucis situs est. Quod caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum obligatio... Si hominem statuaris manibus expansis imaginem crucis feceris. » RIC.

(56) *Fides famem non timet*. Magni semper fecit Tertullianum Hieronymus, nam ab hoc plures ille sumpsit sententias, interque illas etiam hanc. Ita enim ad Heliodor: « De cibo cogitas? sed fides famem non timet. » Arat. lib. II, *Hist. Apostol.* dixit:

Neque enim discrimina novit
Formidare fides. LAC.

(57) *Sic et Lazarus*. « In exemplari Agobardi, ubique scribitur, *Eleazar*, non *Lazarus*. Sic etiam apud Prudentium, *Hymn. de Exsequiis*:

Gremio sensis abdita sancti
Recubabit, tibi est Eleazar. RIC.

— *Sic et Lazarus apud inferos in sinu Abrahamæ*. Ex verbis Domini ad latronem, *Hodie mecum eris in paradiso*, et Abrahamæ de Lazaro ad divitem purpuratum, et Joannis martyrum animas videntis sub altari, et Pauli I ad Thessal. cap. IV, veterum plerique in ea sententia fuere, ut crederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini judicii diem expectantium. Interea tamen piæ quidem pace, quiete, refrigerio gaudere; impiæ contra carcere, ignibus, gehenna cruciari.

ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula, et hoc genus, modo per festos dies. Sed de sacrificiis et de sacerdotiis quid loquar? De spectaculis autem et voluptatibus ejusmodi suum jam volumen implevimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus, et aliis extraordinariis solemnitatibus, quas interdum lasciviæ, interdum timiditati nostræ subscribimus, adversus fidei disciplinam communicantes nationibus in idolocis 680 rebus. De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in hujusmodi servus Dei debeat, sive habitu, sive victu, vel quo alio genere lætitiæ earum. Gaudere cum gaudentibus, et lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab apostolo ad unanimitatem cohortante (*Rom. XII, 15*). Cæterum ad hæc nihil communionis est luminis et tenebris, vitæ et mortis: aut scindimus quod est scriptum (*II Cor. VI, 14; Joan. XVI, 20*): *Sæculum gaudebit, vos vero lugebitis*. Si cum sæculo gaudemus, verendum est, ne cum sæculo et lugeamus. Sæculo autem gaudente lugeamus, et sæculo postea lugente gaudebimus (*Luc. XVI, 19*). Sic et Lazarus ⁶⁶ (57) apud inferos in sinu Abrahamæ

B

C

D

Piarum receptacula in recessu quidem subterraneo, sed inferioribus multo impiarum abyssis superstructo. Inter utrumque autem insuperabilis altitudinis chaos obfirmatum. Cum igitur in hac sententia fuerit Tertullianus, nihil est quod hic miremur, et Lazarum et Abrahamæ sinum apud inferos censi. Nam et ipse eodem sensu lib. *de Anima*, animam Christi ait egressam de crucifixo corpore ad inferos descendisse, ut compotes sui faceret patriarchas. Alii vero eadem quoque fide et apud inferos esse paradysum credidere, quo latroni Christus condixit; etenim paradysi vocabulo significari hortum seu pratium, seu quemvis alium amœni refrigerii locum, ubi patriarchæ, ubi Abraham, ubi Jacob, ubi Lazarus, ubi ille de latrone fidelis, ubi etiam martyrum animæ placidum quiescant. Ac de martyribus quidem Septimius noster ita sensisse videtur in Scorpiace, cum ait animas eorum sub altari patientiam pascere, et indutas stolam candidam claritatis usurpare. Quasi sedes illa sub altari, ὑποκάτω θυσιαστηρίου, Joanni revelata, nomine altaris terram significat, super quam immolata martyrum corpora, veluti super altare jacuerunt, unde ipsorum animæ in subterraneas amœnitates ab angelis sunt delatæ, ubi resurrectionem ac Dei regnum præstolantur: moram vero tantulam, licet complurium annorum, sanctis minime gravem æternæ gloriæ fiducia securaturæ. Verumtamen Septimium in hac sententia parum fuisse constantem arguunt ea quæ libro de Resurrectione tradidit. Etenim posteaquam probavit omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini, confestim eximit ab ea dispositione martyrum animas, paradiso, inquit, non inferis deversuras. Quibus certe verbis paradysum esse apud inferos negat, etsi lib. *de Anima*, secundum Irenæi sententiam, Christum ipsum dixisset forma humanæ mortis apud inferos functum; eosque superbe nimis censere, qui non putarent animas fidelium inferis dignas: « Servi super dominum, inquit, et discipuli super magistrum, aspernati si forte in

refrigerium consecutus; contra dives in tormento ignis constitutus, alternas malorum et bonorum vices æmula retributione compensant⁶⁷. Sunt quidam dies munerum, quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt (58). Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, quid participas idolothyta **681** solemnia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die, quo minus id quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas, vel recipias. Da formam in qua⁶⁸ velis agi tecum. Cur enim et lateas (59), cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines? si non ignoraris quod sis christianus, tentaris, et contra conscientiam alterius agis, tanquam non christianus. Enimvero etsi simulaveris⁶⁹. tentatus, addictus es. Certe sive hac, sive illac, reus es confusionis in Deo (*Matth. x, 32; Luc. ix, 26*). *Qui autem confusus super me fuerit penes homines, et ego confundar super illo, inquit, penes Patrem meum, qui est in cælis.*

CAPUT XIV.

Sed enim plerique jam induxerunt animo, ignoscendum esse, si quando⁷⁰, quæ ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur. Porro blasphemia, quæ nobis omnino devitanda est, hæc opinor est: si quis nostrum ad justam blasphemiam ethnicum deducat, aut fraude, aut iujuria, aut contumelia, aliave materia dignæ querelæ, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur et Dominus⁷¹. Cæterum si de omni blasphemia dictum est: « Vestri⁷² causa nomen meum blasphematur » (*Rom. II, 24*), perimus universi; cum totus circus sce-

lestis suffragiis nullo merito nomen lacessit. Designamus, et non blasphemabitur. Imo blasphemetur, dum sumus in observatione, non in exorbitatione, disciplinæ, dum probamur, non dum reprobamur. O blasphemiam⁷³ martyrii affinem, quæ tunc ne testatur Christianum, cum propter eam detestatur! Benedictio est nominis, maledictio custoditæ disciplinæ. « Si hominibus, inquit, vellem placere, servus Christi non essem » (*Galat. I, 10*). Sed idem alibi (*I Cor. x, 33*) jubet, omnibus placere curemus. *Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo.* Nimirum Saturnalia et Kalendas Januarias **682** celebrans hominibus placebat? an modestia et patientia, an gravitate, an humanitate, an integritate? Proinde cum dicit, « Omnia omnibus factus sum, ut omnes lucrifaciam » (*I Cor. ix, 22*), numquid idololatris idololatres, numquid ethnicis ethnicus, numquid sæcularibus sæcularis? Sed etsi non prohibet nos conservari cum idololatris et adulteris et cæteris criminosis, dicens (*I Cor. v, 10*): *Cæterum de mundo exiretis*⁷⁴; non utique eas habenas conversationis immutat, ut quoniam necesse sit et convivere nos et commisceri⁷⁵ cum peccatoribus, ideo et cum eis peccare⁷⁶ possimus. Ibi est commercium vitæ, quod Apostolus concedit; hic peccare, quod nemo permittit. Licet convivere cum ethnicis, commori non licet. Convivamus cum omnibus: conlætetur ex communione naturæ⁷⁷, non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina: compossessores mundi, non erroris. Quod si nobis nullum jus est communionis in ejusmodi cum extraneis, quanto scelestius est, hæc inter fratres frequentare⁷⁸! Quis hoc sustinere aut defendere potest? Judæis dies suos fastos⁷⁹ exprobrat Spiritus Sanctus. « Sabbata, inquit, vestra et neomenias et cæremonias odit anima mea » (*Isa. I, 14*).

Variæ lectiones.

⁶⁷ Compensatur *Paris*. ⁶⁸ Formam qua *Rigalt*. ⁶⁹ Et dissimulaberis *Paris*. *Rig.* ⁷⁰ Quandoque his *Fran. Rig.* ⁷¹ Irascatur ei Dominus *Leop. primus et unus*. ⁷² Est væ, cujus causa *Paris. Jun. Pamel.*; vestra causa *Leop.* ⁷³ Ob blasphemiam *Fran.* ⁷⁴ Exiretis *Paris. Pet. Rhen. Rig.* exissetis *Semler, Ciacon.* ⁷⁵ Commisceri *Paris*. ⁷⁶ Ideo et compeccare *Rig.* ⁷⁷ *Cod. Agob. Paris.* animæ sumus, non disciplinæ. ⁷⁸ Frequentari *Jun.* ⁷⁹ Festos *Paris*.

Commentarius.

Abrahæ sinu expectandæ resurrectionis solatium capere. » Ex his igitur id colligimus, homines adhuc ævo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. — Hactenus *Rigaltius*; cætera vero quæ subjunxit ad infirmendam, ut videtur, catholicam de Christi ad inferos descensu doctrinam, veritate carent et hæresim sapiunt. Sufficiat adversus hunc commentatorem opposuisse ea quæ *Natalis Alexander*, in sua *Dissertatione de Symbolo fidei* asseruit: « Ad inferos, inquit ille (hoc est, ad locum illum, quem theologi *Limbus patrum* vocant), animam Christi, non virtute tantum et operatione, sed re et præsentia descendisse, dogma fidei est, Scripturæ sacræ testimoniis et unanimi Patrum consensu firmatum. Græci vero Latinique Patres in ejusdem catholici dogmatis assertionem conspirant. » *Theol. Cours. compl.*, t. VI, p. 239 et seq.) V. etiam *professionem fidei catholicæ* (*Theol. Cours. compl.*, t. I, p. 1000). Cum vero *Rigaltius* *Rufinum* in gratiam suæ sententiæ citaverit, tanquam si *Ecclesiæ catholice* *Symbolo Christi* descensus ad

inferos non legeretur, libet præsertim ea referre, quæ de *Symbolo apostolorum* expresserat ille ipse *Rufinus*: *Crucifixus sub Pontio Pilato, et sepultus. DESCENDIT IN INFERNAM.* (*Exposit in Symbol. apost. Auct. Rufino, inter Opera S. Cypriani, edit. Pamel, p. 544*). *EDD.*

(58) *Dies munerum quæ apud alios honoris titulum expungunt.* Habebant ethnici dies munerum et dies strenarum. Ipse *Tertullianus* pag. seq., « Menera commeant, strenæ consonant. » *RIG.*

— *Apud alios mercedis debitum.* Unde et *Mercedonius* seu *Mercedinus* mensis dictus, posteaquæ dies *Mercedini*, in tres menses tributus. *RIG.*

(59) *Da formam qua velis agi tecum, cur enim et lateas.* Elige, inquit, qua tecum agi velis formula: Christiani inter ethnicos noti vel ignoti. Nam cum apud ethnicos, solemnnes ethnicorum dies observas id efficies ut lateas, atque ut te non esse christianum ethnicus putet; et fraus est quæ, hoc ipso quod ignorantiam veritatis inducit, conscientiam tuam contaminat. *RIG.*

Nobis quibus Sabbata extranea sunt et neomeniæ et feriæ a Deo aliquando dilectæ, Saturnalia, et Januariæ, et Brumæ (60), et Matronales (61) frequentantur? munera commeant? strenæ consonant? lusus, convivia constrepunt⁶⁰? O melior fides nationum in suam sectam! quæ nullam solemnitatem Christianorum sibi vindicat, non Dominicum diem, non Pentecosten (62), etiamsi nosset, nobiscum communicassent; timerent enim ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronuntiemur, non veremur. Si quid et carni indulgendum est (63) habes, non dicam duos⁸¹ dies⁸² tantum, sed et plures. Nam ethnicis semel annuus dies quisque festus est: tibi octavus **683** quisque dies⁸³. Excerpe singulas solemnitates nationum, et in ordinem texe⁸⁴: pentecosten implere non poterunt.

CAPUT XV.

Sed (*Matth. v, 16*) *luceant, inquit, opera vestra* (64). At nunc lucent tabernæ et januæ nostræ: plures jam invenies ethnicorum fores sine lucernis et laureis quam Christianorum. De ista quoque specie quid videtur? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis causa est, recogitemus omnem idololatriam in hominis causam esse. Recogitemus omnem idololatriam in homines esse culturam, cum ipsos deos nationum homines retro fuisse, etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris, an hujus sæculi viris superstitio ista præstetur. Idololatria non propter personas quæ opponuntur⁸⁵, sed propter officia ista dam-

nata est, quæ ad dæmones pertinent. Reddenda sunt (*Matth. xxii*) *Cæsari quæ sunt Cæsaris*, bene quod opposuit, *et quæ sunt Dei Deo*. Quæ ergo sunt Cæsaris? scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, præstandusne esset census Cæsari, an non. Ideo et monetam ostendi sibi Dominus postulavit, et de imagine, cujus esset, requisivit. Et cum audisset, Cæsaris: « Reddite, ait, quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo (65), » id est imaginem Cæsaris Cæsari, quæ in nummo est, et imaginem Dei Deo, quæ in homine est: ut Cæsari quidem pecuniam reddas, Deo temetipsum. Alioquin, quid erit Dei, si omnia Cæsaris? Ergo, inquis, honor Dei est, lucernæ pro foribus, et laurus in postibus? non utique quod Dei honor est, sed quod ejus qui pro Deo hujusmodi officiis honoratur, quantum in manifesto est, salva operatione quæ est in occulto, ad dæmonia perveniens. Certi enim esse debemus, si quos latet per ignorantiam litteraturæ sæcularis, etiam ostiorum deos apud Romanos, Cardeam a cardinibus appellatam, et Forculam⁸⁶ a foribus, et Limentinum a limine, et ipsum Janum a janua: et utique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, **684** cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se dæmonia et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin dæmonia nullum habent nomen singulatim, sed ibi nomen inveniunt, ubi et pignus. Etiam apud Græcos Apollinem *θυραϊον* (66), et Antelios dæmonas (67) ostiorum præsidēs legimus. Hæc igitur ab initio prævidens Spiritus sanctus, etiam ostia

Variæ lectiones.

⁸⁰ Commeant et strenæ, consonant lusus, conv. constr. *Jun.* ⁸¹ Suos *Ciacc. Jun.* tuos *Rig. Seml.*; non tamen dies tantum, sed et plures *Rig.* ⁸² Non tamen dies *Rigall.* ⁸³ Octavo quoque die *Fran.* ⁸⁴ Exsere *Fran.* ⁸⁵ Apponuntur *Latin. Rig. Fr. Jun. Leopold.*, cæteri opponuntur. ⁸⁶ *Cod. Rig. habet foriculum aut foreculum.*

Commentarius.

(60) *Et Brumæ.* Ferias Brumales intelligit quæ Brumalia dicebantur, fiebant autem in honorem Bacchi torcularium et prælorum inventoris circa mensem Lenæonem, hoc est, Januarium nostrum. Eæ etiam feriæ *Ambrosia* vocabantur Græcis, quæ Brumalia Romanis; nam Dionysius apud hosce est Brumus. Hac in interpretatione forte hallucinatus est Pamelius Lilius Gyraldum secutus. De hac voce Tzetzes in schol. Hesiodi, II, operum late diserit. LE PR.

(61) *Et matronalia.* Feriarum harum celebritas Kalendis Martiis occurrebat. in iis de matribus et matronis erat solemnitas, dicebantur quoque *Matronalia* LE PR.

(62) *Non Pentecosten.* Intelligere Auctorem non solum Pentecosten festum, sed etiam, uti loquitur (*de Cor. mil.*), tempus illud integrum a die Paschæ in Pentecosten, patet ex eo quod mox sequitur, « Excerpe singulas solemnitates nationum, et in ordinem nexæ, Pentecosten implere non poterunt. » Eodem modo et B. Hieronymus, lib. *ulvers. Montanum et Luciferianos*, « per omnem Pentecosten » dixit. PAM.

(63) *Si quid carni indulgendum est.* Alloquitur christianum: Si quid voluptati indulgendum est, habes etiam dies festos, sicut habent ethnici, non tamen dies tantum atque illi habent, sed et plures. RIG.

(64) *Sed luceant, inquit, opera vestra.* Inquit Christus. Sic lib. *de Pallio*: Ipsum, inquit, ferrum virum trahit. Hoc est, inquit Homerus. RIG.

(65) *Et quæ sunt Dei, Deo.* Notetur explicatio ista Tertulliani plena acuminis, quam rimatur ex verbis Christi. Ut enim nummus dandus Cæsari, quia nummus imago est Cæsaris: sic homo dandus Deo, quia homo est imago Dei. LAC.

(66) *Apollinem Thyraeum.* Fuit Apollo præses portarum, videlicet quia per illas aditus est luci in domum, inde *θυραϊος* dictus Nam Græcis *θύρα* est janua. Macrobius lib. I *Satur.*, cap. 9, rationem adhibet. Huc pertinent verba Scholiastæ Soph. in *Elect.*: cum enim Phæbum prostaterium vocet Sophocles, schol. ait, *προστατήριε, ὅτι πρὸ τῶν θυρῶν ἴδρυται*, » Prostaterie, quoniam ante fores statuitur. » Et Aristides, *Hymno ad Minerv.* meminit Apollinis *προφυλαίου*. Et quidem Phæbum olim depictum in foribus videtur effici ex verbis Arnobii lib. VI. LAC.

(67) *Et Antelios dæmonas.* Rhen., lib. de Cor. Antelii Græcis dii sunt, qui foribus dedicantur. Sic enim aras vel divorum statuas vocabant subdiviales, ut quæ Soli forent expositæ: Hinc Heychius: *Ἀντήλιοι θεοὶ οἱ πρὸ τῶν πυλῶν ἰδρυμένοι* et rursus, *ἀντήλιος, ὁ ἀντικρὺ ἡλίου ἰδρυμένος βωμὸς ἢ θεός.* PAM.

in superstitionem ventura præcecinuit per antiquissimam prophetam Enoch. Nam et alia ostia in balneis adorari videmus. Si autem eorum sunt quæ in ostiis adorentur⁸⁷, ad eas ad lucernæ et lauræ pertinebunt. Idolo feceris, quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoque Dei contestor, quia nec tutum est subtrahere quodcumque uni fuerit ostensum, utique omnium causa. Scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, quod januam ejus subito annuntiatis gaudiis publicis servi coronassent. Et tamen non ipsæ coronaverat, aut præceperat, nam ante processerat, et regressus reprehenderat⁸⁸ factum: adeo apud Dominum in hujusmodi etiam disciplina familiæ nostræ æstimatur (68)⁸⁹. Igitur quod attineat ad honores regum vel imperatorum (Rom. XIII, 7), satis præscriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere, secundum Apostoli præceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus: sed intra limites disciplinæ, quousque ab idololatria separamur. Propterea enim et illud exemplum trium fratrum præcurrit, qui alias obsequentes erga regem Nabuchonodosor (Dan. III, 12, seqq.), honorem imaginis ejus constantissime respuerunt, probantes idololatriam esse, quidquid ultra humani honoris modum ad instar divinæ sublimitatis extollitur⁹⁰. Sic et Daniel (Dan. VI, 5 seqq.) cætera Dario subnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinæ⁹¹ vacaret. Nam id ne subiret,

A non magis leones regio timuit, quam illi regio ignes. Accedant igitur quotidie lucernas, quibus lux nulla est, affigant postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminet: illis competunt et testimonia 685 tenebrarum, et auspicia pœnarum (Matth. V). Tu lumen es mundi, et arbor virens semper (Psal. I). Si templis renuntiasti, ne feceris templum januam tuam. Minus dixi: si lupanaribus renuntiasti, ne indueris domi⁹² tuæ faciem novi lupanaris.

CAPUT XVI.

B Circa officia vero privatarum et communium (69) solemnitatum ut togæ puræ (70), ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium (71), nullum putem periculum observari de flatu idololatriæ quæ intervenit: causæ enim sunt considerandæ, quibus præstatur officium. Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque vestitus virilis, neque annulus aut conjunctio maritalis, de alicujus idoli honore descendit. Nullum denique cultum a Deo maledictum invenio, nisi muliebrem in viro (Deut. XXII, 5): *Maledictus enim, inquit, omnis qui muliebribus induitur*. Toga vero etiam appellatione virilis est (72). Nuptias 686 quoque celebrari non magis Deus prohibet quam nomen imponi. Sed his accommodantur sacrificia. Sim vocatus, nec ad sacrificii sit titulus⁹³ (73) officii et operæ meæ expunctio⁹⁴, quantum sibi libet.⁹⁴ Utinam quantum sibi quidem,

Variæ lectiones.

⁸⁷ Adornentur Jun. ⁸⁸ Coronaverat, a p. (nam ante processerat) et regressus deprehenderat Jun. Latin. ⁸⁹ Apud deum — æstimamur Rigalt. Leop. ⁹⁰ Extollit Rigalt. ⁹¹ Disciplina Jun. ⁹² Domui Jun. ⁹³ Ita Rigaltius emandavit; in cæteris editionibus μηδὲν ὑγιές. ⁹⁴ Quid tum? si libet. Utinam quidem nec Seml.

Commentarius.

(68) *Disciplina familiæ nostræ æstimamur*. Sic velus exemplar: Apud Deum, inquit, in hujusmodi factis censemur ex disciplina familiæ nostræ: hoc est, in iis quæ ad crimen idololatriæ pertinent imputari nobis a Deo quæ ob pravam disciplinam familia nostra peccaverit. *Idem*.

(69) *Communium*. Ut privatæ solemnitates dicuntur, quæ uni tantum personæ conveniunt, ita communes quæ duabus, ut sunt nuptiæ et sponsalia. LAG.

(70) *Ut togæ puræ*. Quam hic intelligat, mox tum his verbis manifestat, *vestitu virilis*, tum illis, *Toga vero etiam appellationis virilis est*, quam nempe deposita prætexta assumebant pueri aetatis 17. Quæ et pura nuncupatur (Budæo teste), quod nec pieta esset, nec triumphalis, nec prætexta. Meminit ejusdem Cicero lib. IX, *Epist. ad Atticum*, cum scribit Ciceroni suo se puram togam dedisse. PAM.

(71) *Ut nominalium*, etc. Arguit hic pro more suo ethnicorum superstitionem ridiculam, qui ex eo die quo puero nomen imponebatur, bonum omen, aut malum captabant; is autem dies erat hebdomadis septimus, licet Lacerda decimo die id fieri scribat, qui Latinis intricus dicebatur, Græcis vero ἀμφοδρόμια vocatus idem dies Nominalia propter illam celebritatem. Videsis hac de re θαυμασιον Scaligerum in Festum et in Ausonium, Casaubonum in 2 Persii satiram, et Tullium, Philipp. 13. LE PR.

(72) *Toga vero etiam appellationis virilis est*.

C Appellatur enim toga virilis, non simpliciter toga. RIG.

(73) *Sim vocatus, nec ad sacrificii sit titulus*. Hunc locum in omnibus libris editis depravatissimum emendavimus ex codice Agobardi. Emendationem verissimam esse facile probabimus explicatione. Christianis gentilium domino subditis, frequentissime occurrerunt rationes hæsitandi consultandique an et quatenus potestatibus ethnicis imperantibus aut vocantibus operæ sive officia absque idololatriæ periculo deberentur. Nimirum in familia forte aut comitatu Præsidis sive Proconsulis servi sunt et liberti, apparitores, scribæ, librarii, præcones, inter hos et Christiani, et solemnities quædam incidunt, quorum occasione festa et sacrificia certa de more celebrantur: Præses aliqua procurari jubet ad hasce solemnitates pertinentia. Quid hic consilii capiet Christianus? Parebit imperanti? erit idololatriæ fautor et administrator. Obsequium negabit? erit adversus potestatem contumax. Certe idolorum cultum qualemcumque execratur Deus. Sed et principum ac potestatum jura confirmat, nemini Christiano contumaciam indulget, imo cunctos ad obsequendi officia compellit. Hac in specie Tertullianus discrimen statuit, ut quod attineat ad honores regum vel imperatorum, satis præscriptum habeant Christiani, in omni se obsequio esse debere, secundum Apostoli præceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus: sed intra limites disciplinæ, quousque ab idololatria separamur.

nec videre possimus quæ facere nobis nefas est! Sed quoniam ita Malus circumdedit sæculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quæ nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium vocatus non ibo (proprium enim idoli officium est): sed neque consilio, neque sumptu, aliave opera in ejusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus assistam, ero particeps idololatriæ: si me alia causa conjungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii

CAPUT XVII.

Cæterum quid facient servi vel liberi fideles, item officinales sacrificantibus dominis vel patronis vel præsidibus suis adhærentes? Sed si merum **687** quis sacrificanti tradiderit, imo si verbo quoque aliquo sacrificio necessario adjuverit, minister habebitur idololatriæ. Hujus regulæ memores etiam magistratibus et potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas et cæteros majores, qui regibus idololatriis usque ad finem idololatriæ apparuerunt. Hinc proxime disputatio suborta ⁹⁵ est, an servus Dei (74) alicujus dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie idololatriæ intactum se, aut gratia aliqua, aut astutia etiam præstare possit; se-

undum quod et Joseph (*Gen. xli*), et Daniel (*Dan. ii et vii*) mundi ab idololatria exstiterent, et dignitatem et potestatem administraverunt in ornamento et purpura totius ⁹⁶ Ægypti (75), sive Babylonis. Credamus itaque succedere alicui posse, ut in quoquo honore, ut ⁹⁷ in solo honoris nomine incedat, neque sacrificet, neque sacrificiis auctoritatem suam accommodet, non hostia locet, non curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non spectacula edat de suo aut de publico, aut edendis præsit: nihil solemne pronuntiet vel edicat, ne juret quidem: jam vero quæ sunt potestatis, neque judicet de capite alicujus vel pudore (feras enim de pecunia), neque damnet neque prædamnet (76), neminem vinciat, neminem recludat (77), aut torqueat; si hæc credibile est fieri posse.

CAPUT XVIII.

Jam vero de solo suggestu et apparatu honoris retractandum; proprius habitus uniuscujusque est, tam ad usum quotidianum, quam ad honorem et dignitatem. Igitur purpura illa et aurum cervicis ornamentum eodem more apud Ægyptios et Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc prætextæ (78), vel trahæ, vel palmatæ (79), et co-

Variæ lectiones.

⁹⁵ Oborta *Rig.* ⁹⁶ In ornamento præfecturæ totius *Rig.* ⁹⁷ Ut *abest Rig.*

Commentarius.

Circa officia vero privatarum et communium solemnitatibus, ut togæ puræ, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium, nullum putem, inquit, periculum observari de flatu idololatriæ quæ intervenit, causæ enim sunt considerandæ, quibus præstatur officium. Deinde objicit: Sed his, nempe sponsalibus, nominalibus, ac cæteris hujusmodi solemnitatibus, accommodantur sacrificia. Ipse continuo objectionem solvit, sumpta persona servi seu liberti Christiani, quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi jussit filiove, ob togæ puræ vel sponsalium solemnitas sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum et opera mea non possit haberi pro adsacrificio, id est, administratione seu participatione aut consensu sacrificii, utatur ille et opera mea et officio meo quantum sibi libet. Mox voto dictum castigat: Utinam quantum sibi quidem, quasi diceret, Utinam illud quod proxime dixi, quantum sibi quidem, disjungi queat ab officio operave mea, ut jam dominus ille gentilis ad eas solemnitates neminem vocaret Christianum, nec videre possemus quæ facere nobis nefas est. Sed quoniam Satanus ita circumdedit sæculum idololatria, licebit adesse in quibusdam quæ nos homini non idolo officiosos habent. Deinde sententiam suam concludit: Cæterum, id est, absque hujusce distinctionis indulgentia, quid facient servi vel liberi fideles, item officiales, sacrificantibus dominis vel patronis vel præsidibus adhærentes? Hujus autem loci depravandi occasionem dedit minime intellecta vox, *adsacrificii*. Etenim ignari significationis mutavere, ac pro ea scripsere, *in sacrificiis*, nullo sensu adsacrificii titulus dicitur, quemadmodum admilitiæ gratia, l. un. de *Offic. Præs. Prætorio*: « Arcadius ait, cum apud veteres, dictatoribus ad tempus summa potestas crederetur, magistros equitum sibi eligebant, qui associati, participales curæ admilitiæ

gratia, secundam post eo potestatem gererent. » Sic legitur in Pandectis Florentinis, non ut vulgo, *militiæ gratia*. Magistri equitum admilitabant Præfectis Prætorio, eorumque cura dicebatur admilitia, quia additi et associati erant curæ Præfectorum Prætorio. Sic etiam in sacrificiis adsacrificare dicebantur, quia propter sacrificium aderant sacrificanti, qui consilio sumptive sacra facientem adjuvabant. Officii et operæ expunctio, est per solutio et præstatio. *RIG.*

(74) *An servus Dei*. Unde apud Philonem multa legere est, in hunc sensum lib. *Quod vir bonus liber sit*. Ibi mirifice extollit senarii istius auctorem: Τίς ἐστὶ δούλος; Τοῦ θεοῦ ἄφροντις ὢν. *LE PR.*

(75) *Potestatem administraverunt in ornamento et purpura totius Ægypti*. Sic emendavimus ex præcedentibus actionibus secum invicem collatis. Vulgo legebatur, « In ornamento et purpura exstiterent totius Ægypti. » *EDD.*

(76) *Neque damnet, neque prædamnet*. Damnat iudex, prædamnat legislator. Utroque abstineat Christianus, nec de capite cujusquam aut legem aut sententiam ferat. *RIG.*

(77) *Neminem recludat*. Profani auctores, quotquot sunt, hoc verbo utuntur, pro resero et aperio: Ecclesiastici vero sæpissime pro contrario significato, videlicet pro includo. Ita hoc loco Tertull. et Hier. *Epist. ad Paulinum*: « Post solitudinis libertatem urbe quasi carcere sunt reclusi. » *LAC.*

(78) *Prætextæ*. Non dubium quin duplex fuerit prætextæ: puerorum, de qua infra loquitur, quæ non obligata sacris ullis; et magistratuum, de qua hic, et hæc obnoxia erat idololatriæ. *RIG.*

(79) *Palmatæ*. Palmatam vestem sive togæ, sive tunica fuerit, nam utriusque usus fuit, obligatam fuisse idololatriæ, quod hic attingitur,

ronæ aureæ sacerdotum provincialium (80), sed non 688 eadem conditione. Tantum enim honoris nomine conferebantur his qui familiaritatem regum merebantur. Unde et purpurati regum vocabantur a purpura, sicut apud nos a toga candidati : sed non ut suggestus ille sacerdotiis quoque aut aliquibus idolorum officiis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantæ sanctitatis et constantiæ viri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparuisset Danielem (*Dan.* XII) idolis non deservisse, nec Belem nec draconem colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa, nec jam dignitatis erat, sed ingenuitatis apud Barbaros insigne. Quemadmodum enim et Joseph (*Gen.* XLI) qui servus fuerat, et Daniel (*Dan.* VII) qui per captivitatem statum verterat, civitatem Babyloniam et Ægyptiam ⁹⁸ sunt consecuti per habitum barbaricæ ingenuitatis : sic penes nos quoque fideles ⁹⁹ si necesse fuerit, poterit et pueris prætexta concedi, et puellis ¹ stola, nativitatibus insignia, non potestatis : generis, non honoris : ordinis, non superstitionis. Cæterum purpura vel cætera insignia dignitatum et potestatum, insertæ dignitati et potestatibus idololatriæ ab initio dicata, habent profationis suæ maculam : cum præterea ipsis etiam idolis induantur ² prætextæ, et trabæ et laticlavi (81), fasces quoque et virgæ præferantur, et merito. Nam dæmonia magistratus sæculi, hujus collegii insignia, fasces et purpuras gestant (82). Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera vero ejus non administres ? Nemo in immundis (82) mundus videri potest. Tunicam si

A induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Jam nunc qui de Joseph (*Gen.* XLI) et Daniel (*Dan.* VII) argumentaris, scito non semper comparanda esse vetera et nova, rudia et polita, cœpta et explicata, servilia et liberalia. 689 Nam illi etiam servi conditione erant: tu vero nullius servus; in quantum solius Christi, qui te etiam captivitate sæculi liberavit, ³ ex forma dominica (84) agere debebis. Ille Dominus in humilitate et ignobilitate incessit domicilio, ⁴ incertus (*Luc.* IX) : « Nam Filius, inquit, hominis non habet ubi caput suum collocet; » vestitu incultus neque enim dixisset (*Matth.* XI, 8) : « Ecce qui teneris vestiuntur, in domibus regum sunt; » vultu denique et aspectu inglorius, » sicut et Isaias (LIII, 2) pronuntiaverat. Si potestatem quoque nullam ne in suos quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est (*Joan.* XIII) : si regem se denique fieri, conscius sui regni, refugit (85) (*Joan.* VI,) plenissime dedit formam suis dirigendo ⁵ omni fastigio (86) et suggestu tam ⁶ dignitatis quam potestatis. Qui enim magis his usus fuisset quam Dei Filius ? quales et quanti ⁸ eum fasces producerent ! qualis purpura de humeris ejus floreret ! quale aurum de capite radiaret, nisi gloriam sæculi alienam et sibi et suis judicasset ! Igitur, quæ noluit, rejecit ; quæ ⁸ rejecit, damnavit ; quæ damnavit, in pompa diaboli deputavit. Non enim damnasset, nisi non sua : alterius autem esse non possent, nisi diaboli, quæ Dei non sunt. Tu si diaboli pompam ejerasti (87) quidquid ex ea attigeris id scias esse idololatriam ;

Variæ lectiones.

⁹⁸ Ægyptum *Fran.* ⁹⁹ Fideli *Rig.* ¹ Puerilis — puerilis *Rig.* ² Idolis induantur prætextæ *Latin Jun.* ³ Et *Fran.* ⁴ Domicilii *Ciacon.* ⁵ Derigendo *Jun.* ⁶ Quam *Rig.* ⁷ Scribendum fortasse : quales ante eum *Leop.* ⁸ Quam — quam — quam *Rigalt.*

Commentarius.

liquet ex more Romano, quo illam gestabant triumphatores : triumphus autem totus mancipatus fuit idolis. LAC.

(80) *Coronæ aureæ sacerdotum provincialium.* Satis indecorum videtur coronas aureas dari sacerdotibus in provinciis, non etiam Romæ. Hoc tamen innuit lectio vulgata, *Sacerdotum provincialium.* Quid si disjungamus ? ut aureæ coronæ fuerint sacerdotum, fuerint et provincialium ; nempe magistratum ; de quibus ipse lib. *de Corona* cap. 12 : « Sunt et provinciales aureæ, imaginum jam non virorum capita majora quærentes. » RIG.

(81) *Et laticlavi.* Latum clavum hic idololatriæ attribuit, et quidem optime ; nam ut auctorum omnium testimoniis constat, senatores non modo jus habebant laticlavi, sed etiam sacerdotes et sacrificuli. Vestis autem illa κατ' ἐναλλαγὴν dicitur latus clavus, pro veste cui affixus erat latus clavus LE PR.

(82) *Hujus collegii insignia fasces et purpuras.* Poterat ferri vulgata lectio, *Unius collegii.* Magistratus hujus sæculi collegas habent dæmonia, quæ ob eam causam insignia collegii gestant, fasces et purpuras, etc. RIG.

(83) *In immundis.* Scilicet vestibus, quemadmodum Ovidius :

Sive erit in Cois, Coa decere puta. Id.

(84) *Ex forma Dominica.* Velim notes hac forma usos scriptores ecclesiasticos cum respectu ad Filium, non ad Patrem. Itaque cum dicunt *Dominicum*, respiciunt Dominum Filium : ita Græci, ita et Latini. LAC.

(85) *Si regem denique fieri conscius sui regni refugit.* Dominus noster noluit rex hominum fieri, conscius regnum suum non esse regnum mundi hujus. Eodem sensu in *Apologetico* dixit, Cæsares esse necessarios sæculo, verum Christianos non posse esse Cæsares. RIG.

(86) *Dirigendo omni fastigio.* Sic vetus exemplar, neque est mutandum quicquam. Derigere, seu dirigere hoc loco est solvi ac subsidere. Glossæ veteres, ἀποπήσσομαι, *derigeor*, ἀποπηγνῶω, *diriguo*. Legendum, *derigeo*, vel *dirigeo*. Riget statua, riget fastigium, riget quivis suggestus, et habent in rigore velut superbiam : nec facile cedunt ; imo resistunt, nam sunt in duritiem stipata. Ea vero cum solvuntur, ut igne metalla, et sole glacies, derigere dicuntur, quia jam non rigent. RIG.

(87) *Tu si diaboli pompam ejerasti.* Vide lib. *de baptismo*, de renuntiatione pompæ diaboli, et alibi de ejeratione. PAM.

vel hoc 690 te commonefaciat omnes hujus sæculi potestates, et dignitates, non solum alienas, verum et inimicas Dei esse, quo per illas adversus Dei servos supplicia consulta sunt (88), per illas et pœnæ ad impios paratæ irrogantur⁹ (89). Sed et nativitas et substantia tua molestæ tibi sunt adversus idololatriam. Ad evitandum remedia deesse non possunt; cum etsi defuerunt, supersit unicum illud quo¹⁰ felicior factus non in terris magistratus sed in cœlis.

CAPUT XIX.

Posset in isto capitulo etiam de militia definitum videri, quæ inter dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quæritur, an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti etiam caligata vel inferior quæque¹¹, cui non sit necessitas im-

A bellabit, imo¹² 691 quomodo etiam in pace militabit, sine gladio, quem Dominus abstulit (91)? Nam, etsi adierant milites ad Joannem, et formam observationis acceperant, si etiam centurio crederat, omnem postea militem Dominus, in Petro exarmando, discinxit. Nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus.

CAPUT XX.

Sed enim, cum conversatio divinæ disciplinæ non factis tantum, verum etiam verbis periclitetur (nam, sicut scriptum est: *Ecce homo et facta ejus* (92), ita (Matth. XII, 37): *Ex ore tuo justificaberis*); meminisse debemus etiam in verbis¹³ quoque idololatriæ incursum præcavendum, aut de consuetudinis vitio, aut timiditatis. Deos nationum nominari lex prohibet (Exod. XXIII, 15), non utique ne nomina eorum pronuntiemus, quæ nobis ut dicamus conversatio extorquet; nam id plerumque dicendum est: *In templo Æscutapii illum habes, et, Vico Isidis habito, et, Sacerdos Jovis factus est, et multa alia in hunc modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, si ita vocavero eum suo nomine¹⁴, tam non honoro quam Marcum, si vocavero Marcum (93). Sed eit: *Nomen aliorum deorum ne commemoremini*¹⁵*

Variæ lectiones.

⁹ Ignorantur *Franeq.* ¹⁰ Quod *Rigalt.* ¹¹ Quoque *Wouw. M. S.* ¹² Jam? *Jun.* ¹³ Debemus esse in verbis *Wouwer. M. S.* ¹⁴ Si ita quem vocavero suo nomine *Wouw. MS.* ¹⁵ Commemorabimur *Wouw. MS.*

Commentarius.

(88) *Quod per illas adversus Dei servos supplicia consulta sunt.* Sic Rhenanus, et post Rhenanum, editiones aliæ omnes constanter. At in codice Agobardi legitur, *Convulsa sunt.* RIG.

(89) *Per illas et pœnæ ad impios paratæ irrogantur.* Mendose prorsus. Verissima autem est lectio vulgata, quam tuetur etiam codex Agobardi: « Per illas et pœnæ ad impios paratæ ignorantur. » Ait Tertull. per iniquam sæcularium potestatem adversus Christianos sævitiam fieri, quo minus religio christiana proficiat: ac per hoc, ignorari quæ sint a Deo pœnæ adversus impios paratæ. Itaque omnes hujus sæculi potestates et dignitates non solum alienas; verum et inimicas Dei esse adeoque Christianis Dei cultoribus minime ambiendas aut suscipiendas. RIG.

(90) *Fibulam et Aaron.* Uncinos et aureos intelligit, quibus colligabantur superhumeralis et rationale, quemadmodum, lori nomine, Joannis Baptistæ zonam pelliceam. PAM.

(91) *Quomodo autem bellabit: imo quomodo etiam in pace militabit, sine gladio, quem Dominus abstulit?* In pace militare dicuntur, qui etiam extra belli tempus in stationibus et præsiidiis degunt armati, aut in armis apparent principi cæterisque potestatibus ad jussa exequenda. Ea vero prisorum Christianorum disciplina fuit, ut quos fides in quavis militia deprehenderat, si secundum Joannis præscriptum in militia sua permanerent. Sed vix erat, ut qui ante fidem non militarent, post fidem nomina militiæ darent sua; imo plerique ante fidem milites, posteaquam ad fidem conversi fuerant, et cingulum et gladium deponebant. Itaque hanc etiam ob causam Christiani ethnicis odio ludibrioque fuere, tanquam inertes et ignavi, ac denique imperii Romani hostes. Cum igitur hac

C invidia plurimum laborarent, tandem visum, tam abruptum et præceptum consilium sic temperare, ut pace ab ethnicis Ecclesiæ concessa, Christiani etiam cum ethnicis militarent. Unde Septimius ipse in *Apologetico* diluens objecta Christianis ignaviæ probra, *Navigamus, inquit, et nos vobiscum militamus.* Atque in hanc sententiam apertissimus Arelatensis concilii Canon tertius: *De his qui arma projiciunt in pace, placuit abstinere eos a communione.* At Septimius noster in illo *de Corona*, atque hoc etiam *de Idololatria* opere, pro naturæ suæ austeritate Christianis omnibus, etiam Ecclesia nullis persecutionibus vexata, omne militiæ genus, omnem gladii usum adimit. RIG.

— *Quomodo etiam in pace militabit.* Hoc est, quomodo christianus implicatur sæcularibus curis? quomodo geret magistratus? Etenim in pace militant magistratus, militant officia et ministeria magistratuum quibus est concessum jus gladii, in facinorosos animadvertendi causa. Discincto semel Petro, cunctis christianis gladium Dominus abstulit. Et tamen *Apologetico* suo ad proceres romanos, pag. 491, Septimius noster ait: « *Navigamus et nos vobiscum, militamus.* » Sed hic quærit, an fidelis ad militiam converti possit. Illic agit de militibus ad fidem conversis, quos fides in militia deprehenderat. *Idem.*

(92) *Ecce homo et facta ejus.* Hæret hic Pamelius aitque nescire se ubinam ille locus Scripturæ reperitur, qui et ab Augustino citatur med. pag. 39. Sequor hic lubens Junium qui id ex libro Enoch desumptum conjicit. LÆ PR.

(93) *Si vocavero Marcum.* Notat Brissonius in indice Juris nomen *Marcus* usurpari a Tertulliano pro *quidam*, ad eum modum, quo ab aliis ponitur *Caius* et *Lucius*, sic et a Persio Sat. 5: *Marrus di-*

neque audiatur de ore tuo. Hoc præcepit, ne deos vocemus illos. Nam et in prima parte legis (*Exod.* xx, 7) : *Non sumes*, inquit, *nomen Domini Dei tui in vano*, id est, idolo. Cecidit igitur in idololatriam, qui idolum nomine Dei honoraverit. Quod si deos dicendum erit, adjiciendum est aliquid, quo appareat, quia non ego illos deos dico. Nam et Scriptura deos nominat; sed adjicit (94) *suos*, vel *nationum*. Sicut David cum deos nominasset, ubi ait (*Psal.* cxv, 4) : *Dei autem nationum dæmonia*. Sed hoc mihi ad sequentia magis præstructum 692 est : cæterum consuetudinis vitium est *me Hercule dicere, me Dius fidius* (95), accedente ignorantia quorundam, qui ignorant jusjurandum esse per Herculem. Porro quid erat 16 dejeratio 17 per eos quos egerasti, quam prævaricatio fidei cum idololatria? Quis enim per quos dejerat, non honorat?

CAPUT XXI.

Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat juratione vel aliqua testificatione, et tu ne intelligaris quiescis. Nam æque quiescendo confirmas majestatem eorum, cujus causa videberis obligatus. Quid refert deos nationum dicendo deos, an audiendo confirmes? jures 18 per idola, an ab alio adjuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias Satanæ, qui quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat, per aures inferens nobis idololatriam? Certe quisquis ille est, aut amica aut inimica congressione 19 astringit. Si inimica, jam ad pugnam vocaris, et scis tibi dimicandum esse. Si amica, quanto securius in Dominum transferes responsionem tuam, ut dissolvas obligationem ejus, per quem te Malus honori idolorum, id est, idololatriæ quærebat annectere. Omnis patientia ejusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium præstitisti. Scio quemdam (cui Dominus ignoscat), cum illi in publico

A per litem dictum esset, *Jupiter tibi sit iratus*, respondisse, *Imo tibi*. Quid aliter 20 fecisset ethnicus, qui Jovem deum credidit? Etiam si non per eundem retorsisset maledictum, nec per ullum Jovis similem; confirmaverat Jovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris per eum quem scis nihil esse 21? Nam si insanis, jam esse confirmas, et erit idololatriæ 22 professio timoris tui: 693 quanto magis cum per ipsum remaledicis, eodem Jovis 23 honorem facis, quo et ille, qui te provocavit? Fidelis autem in ejusmodi ridere debet, non insanire; imo, secundum præceptum, ne per Deum quidem remaledicere, sed plane benedicere per Deum, ut et idola destruas, et Deum prædices, et adimpleas disciplinam (96).

CAPUT XXII.

Æque benedici per deos nationum Christo initiatus non sustinebit, ut semper rejiciat immundam benedictionem, et eam sibi in Deum convertens emundet. Benedici per deos nationum, maledici est per Deum. Si 24 dederò eleemosynam, vel aliquid præstiterò beneficii, et ille mihi deos suos, vel colonix genium (97), propitios imprecetur, jam ablatis mea vel operatio idolorum honor erit, per quæ benedictionis gratiam compensat 25. Cur autem non sciat me Dei causa fecisse, ut et Deus potius glorificetur, et dæmonia non honorentur in eo quod propter Deum feci? Deus videt 26 quoniam propter ipsum feci: pariter videt quoniam propter ipsum fecisse me nolui ostendere, et præceptum ejus idolothyum quodammodo feci. Multi dicunt: « Nemo se debet promulgare: » puto autem, nec negare; negat enim quicumque dissimulat (98), in quacunque causa pro ethnico habitus. Et utique omnis negatio, idololatria est, sicut omnis idololatria negatio, sive in factis, sive in verbis.

Variæ lectiones.

16 Erit *Wouw. M. S. Latin. Jun.* 17 Si *add. Paris.* 18 *Juret Paris.* 19 *Te add. Latin.* 20 *Aliud Latin.* 21 *Per eum maledictus, quem scis nihil esse Wouwer. MS.* 22 *Idololatria Lat.* 23 *Jovi Wouwer. MS.* 24 *Sui cui Wouwer. MS.* 25 *Compensant, Seml.* 26 *Feci. Sed Deus videt Wouwer. MS.*

Commentarius.

citur quidam manumissus veluti pro exemplo, ut potuisset dici Caius, quam vocem quinquies repetit. LAC.

(94) *Nam et Scriptura deos nominat, sed adjicit, etc.* Locos ad quos alludit, videre est separatim in OEconomia methodica concordantiarum S. Scripturæ Georgii Bulloci. Neque interim sola adjectione prædicta utitur Scriptura, sed vocat deos alienos, aureos, Ægypti, tuos, meos, conflabiles, gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, ac Moab, montium, terrarum, populorum, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Damasci, patrum suorum, opera manuum, Juda, quos fecisti, illorum, falsi, lignei, qui non vident, denique muti, et qui natura non sunt dii. PAM.

(95) *Me Dius fidius.* Juramentum hoc esse per Herculem nonnulli asserunt, quasi Ita me amet Hercules Jovis filius; alii putant esse Per Jovem

fidei præsidem, *Μὰ Δία τὸν πλοῦτιον*. Ait autem Varro perforatum tectum Herculis, ut videatur divum, hoc est cælum. Notandum vero eruditum Turnebum nostrum observasse, hoc juramenti genere usas non fuisse feminas. LE PR.

(96) *Disciplinam.* Semper hæc vox in hoc viro notat non simpliciter disciplinam, sed disciplinam severiorem, ut etiam in Cypriano locis infinitis. LAC.

(97) *Vel colonix genium.* In marmoribus antiquis exstant inscriptiones; GENIO COLONIÆ. GENIO MUNICIPII. GENIO LOCI. GENIO FONTIS, imo et GENIO HORREORUM. etc. RIG.

(98) *Negat enim quicumque dissimulat.* Locus insignis contra simulatores, et quodammodo libellaticos (cujusvis ætatis), qui excusari se credunt, si loco juramenti, quod contra fidem et Religionem Christianam exigitur, simulatione quapiam aliud præsentent. PAL.

CAPUT XVIII.

Sed est quædam ejusmodi species in facto et in verbo, bis ²⁷ acuta et infesta utrinque, licet tibi blandiatur, quasi vacet in utroque, dum factum non videtur, quia dictum non tenetur. Pecuniam **694** de ethnicis mutuantes sub pignoribus fiduciati, jurati cavent, et sic negant. Scire (99) volunt scilicet tempus persecutionis, et locum tribunalis, et personam præsidis. Præscribit Christus, non esse jurandum. (1) Scripsi, inquit; sed nihil dixi: lingua, non littera occidit. Hic ergo ²⁸ naturam et conscientiam advoco: naturam, quia nihil potest manus scribere, etiamsi lingua in dictando cessat immobilis et quieta, quod non anima dictaverit, quanquam et ipsi linguæ anima dictaverit aut a se conceptum, aut ab alio traditum. Jam ne dicatur, « Alius dictavit, » hic conscientiam appello, an quod alius dictavit anima suscipiat, et sive comitante sive residente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod in anima et conscientia delinqui Dominus dixit. Si, inquit (*Matth. v, 28*) concupiscentia (2) vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto teneris ²⁹. Cavisti igitur quod in cor tuum plane ascendit, quod neque ignorasse te

A contendere potes ³⁰, neque noluisse. Nam cum caveres, scisti: cum scires, utique voluisti, et hæres ³¹ tam in facto quam cogitatu, nec potes levioere crimine majus ³² excludere, ut dicas falsum plane effici, cavendo quod non facis. « Tamen non negavi, quia non juravi. » Imo etsi nihil tale fecisses, tamen dicereris dejerare si consenseris. Non valet tacita vox in stylo, et mutus in litteris sonus. At enim (*Luc. 1*) Zacharias temporali vocis oratione mulctatus, cum animo collocutus linguam irritam transit (3), manibus suis a corde dictat, et nomen filii sine ore pronuntiat, loquitur in stylo, auditur in cera manus omni sono clarior, littera omni ore vocalior. Quære an dixerit, qui dixisse compertus est. Dominum oremus ne qua nos ejusmodi contractus necessitas **695** circumstiat. Et si ita evenit, det fratribus operandi copiam (4), vel nobis abrumpendæ omnis necessitatis constantiam, ne illæ litteræ negatrices vicariæ oris nostri (5) in die judicii adversus nos proferantur si natæ signis, non jam advocatorum, sed angelorum (6).

CAPUT XXIV.

Inter hoc scopulos et sinus, inter hæc vada et freta idololatriæ (7) velificata spiritu Dei (8) fides

Variæ lectiones.

²⁷ In facto et in verbis, acute. *Rig.* ²⁸ Hic ego *Wouw. MS.* ²⁹ Teneri *Wouw. MS.* ³⁰ Potest *Semler.* ³¹ Etes *Seml.* ³² Majus *Lat. Jun. Rig. Leop. manus Rhen. Francq. Semler.*

Commentarius.

(99) *Sub pignoribus fiduciati jurati cavent, et sic negant scire.* Creditor ethnicus mutuanti Christiano pecuniam dedit sub pignoribus et jurejurando. Confectis fiduciarii contractus tabulis præscriptam est, quid prædiorum obligaret; præterea vero quid juraret. Jurari autem oportuit quod sibi jurari voverat creditor, propria superstitione. Christianus lingua non juravit, sed tabulas testes jurisjurandi quod creditor exegerat signavit. Quæritur an idololatriæ crimine teneatur? Debitor negat se teneri, eo quia cautionis seu fiduciæ instrumentum signaverit, non inquisito neque intellecto quid esset pro jurejurando præscriptum. Tertullianus contra, teneri ait. Nam cum caveres, inquit, scisti. Ethnicum scilicet creditorem commodasse tibi pecuniam ea lege, ut caveres et pignoribus et jurejurando. Et cum scires, utique voluisti. PAM.

— *Jurati cavent.* Non solum jureconsulti, sed passim alii latini auctores, similes schedulas aut syngraphas vocant cautiones: et cavent; quia scilicet cavemus ita nobis, et reddimur securi, cum mutuum damus. LAC.

— *Negant scire.* Hanc scripturam verissimam esse, docent quæ sequuntur. Nam cum caveres, scisti: cum scires, utique voluisti. RIG.

(1) *Præscribit Christus non esse jurandum.* Non intelligere auctorem omni juramento simpliciter abstinendum, patet vel ex *Apolog. c. 32.* PAM.

(2) *Si, inquit, concupiscentia.* Cum ipsa hæc verba in S. Scripturis reperire hactenus non potuerim, videtur mihi in compendium contraxisse illud *Ecclesiast. v*: « Ne sequaris in fortitudine tua concupiscentiam cordis tui, et ne dixeris: Quomodo potui, aut quis me subjiciet propter facta mea? Deus enim vindicans vindicabit. » Aut potius illud sæpe citatum alludit *Matth. v*: *Qui viderit mulierem, »* etc. PAM.

(3) *Linguam irritam transit.* Irretitam et residem nihil moratur. RIG.

(4) *Det fratribus operandi copiam.* Optime Pamelius explicat de eleemosyna. Verbum enim operari, est largiri eleemosynam, fortasse quia inter bona opera quæ conferuntur fratribus, principem locum habeat eleemosyna. Hinc Cyprianus librum inscripsit. *de Opere et Eleemosynis*, ubi sæpe hanc rem inculcat. LAC.

(5) *Litteræ vicariæ oris nostri.* Hoc imitatus est Cyprianus, *Epist. ad Rogatianum*: « Has pro me ad aures et ad oculos vestros vicarias litteras mitto. » RIG.

(6) *Signatæ signis, non jam advocatorum, sed angelorum.* Advocatos dicit, qui amico præsentiam suam commodabant signando, subscribendo, testimonio dicundo. Sic Varro, lib. II, *de re rust.*, cap. 5: « Tu vero, Murri, veni mi advocatus, dum asses solvo Patilibus, si postea a me repellant, ut testimonium perhibere possis. » RIG.

(7) *Freta idololatriæ.* Consentit Petrus Chryso-log., serm. 21, qui scopulos et sinus et freta, qua prætervehitur navis Dominica, id est Ecclesia, explicat esse tum extrinsecus gentium moles, quæ undabundæ illam quatiunt, tum intrinsecus tumidos hæreticorum fluctus, qui irruunt in eam et sæviunt. LAC.

(8) *Velificata spiritu Dei.* Hæc vox Auctori nostro peculiaris, inter cætera effecit, ut Sixto Senensi assentiar, quod carmina illa Genesis et Sodomæ quæ a me post Morelium et Fabricium B. Cypriano adscripta sunt, Tertulliani esse putem. PAM.

— *Velificata spiritu Dei.* Quid hic sibi velit Pamelius non satis assequor, vox quippe *velificari* vulgaris est, et passim occurret apud aures latinis scriptores, et in eo ferme sensu. LE PR.

navigat, tuta si cauta, segura si attonita (9). Cæterum inenatabile excussis profundum est, inextricabile impactis naufragium (10) est, irrespirabile devoratis hypobrychium in idololatria : quicumque fluctus ejus offocant; omnis vortex ejus ad inferos desorbet (11). Nemo dicat : « Quis tam tuto præcavebit? exeundum de sæculo erit, » quasi non tanti sit exire, quam idololatrem in sæculo stare. Nihil esse facilius **696** potest, quam cautio idololatriæ, si timor ejus in capite sit. Quæcunque necessitas minor est periculo tanto comparata. Proptererea Spiritus sanctus, consultantibus tunc apostolis, vinculum et jugum nobis relaxavit, ut idololatriæ devitandæ vacaremus. Hæc erit lex

A nostra quo expedita, hoc plenius administranda, propria Christianorum, per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur : hæc accedentibus ad fidem proponenda (*Isa. xxxiii; Matth. vii; Philipp. iii; Luc. x*), et ingredientibus in fidem inculcanda est ut accedentes deliberent, observantes perseverent, non observantes ³⁴ renuntient sibi (12). Viderimus enim si secundum arcæ (*Gen. vii*) typum ³⁵(13) et corvus et milvus et lupus et canis et serpens in Ecclesia erit, certe idololatres in arcæ typo ³⁶ non habetur. Nullum anima! in idololatrem figuratum est : quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit (14).

Variæ lectiones.

³³ Si attenta. *Rigalt. ex cod. Fulvii Ursini.* ³⁴ Perseverent, non observantes *abest Rig.* ³⁵ Archetypum *Fran.* ³⁶ Archetypo *Fran.*

Commentarius.

(9) *Secura, si attenta (v. lect. var).* Postrema hujusce opusculi capita desiderantur in codice Agob. ea re, secuti hoc loco sumus codicem Fulvii Ursini. Editiones Rhenani, *Secura, si attonita.* Quod minime spernendum. Sic enim libro *de Fuga in persec.* : « Sed quando Deus magis creditur, nisi cum magis timetur, nisi in tempore persecutionis? Tunc Ecclesia in attonito est. » *RIG.*

(10) *Inextricabile impactis naufragium est.* Lucifer Calaritanus dixit *inextricabiles tenebras*, lib. *de Contem. mort. pro Chr.* *RIG.*

(11) *Desorbet.* Mihi non dubium quin quæ scripsit Tertull. de hypobrychio, de fluctibus effocantibus, de vortice desorbente, dixerit cum respectu ad Charybdin, videlicet ex magna notitia hujus nautici periculi. Vide me, lib. *iii Æneid.*, ad illud :

Sorbet in abruptum fluctus. *LAC.*

(12) *Renuntient sibi.* Desinant esse Christiani. *RIG.*

(13) *Secundum arcæ typum.* Typum hoc loco dicit, quod alibi exemplum, imaginem, figuram, sacramentum, mysterium, similitudinem, ænigma, parabolam, memoriam, allegoriam, speculum, comparisonem, umbram, nebulam. Hieron. lib. *ii advers. Jovinianum*, « Typus sanguinis Christi, vinum. » *LAC.*

(14) *Quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.* Epiphonema istud prioribus longe est obscurius. Hac interim velle videtur. Cum in arca Noe fuerint omnis generis animalia, munda septena et septena, immunda vero duo et duo, exclusæ vero fuerint idololatriæ omnes, consequitur, ut quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit. Eam enim Ecclesiæ figuram gessisse tradit hic auctor, lib. *de Baptismo.* *PAM.*

MONITUM EDITORUM.

Hunc *ad Scapulam* librum, etsi fuerit post susceptum ab Auctore Montanismum, omnibus fere confitentibus, exaratus, tamen aliis præcedentibus ante Tertulliani lapsum compositis, tum ob rerum connexionem, tum forsitan ob nonnullam ætatis relationem, uti videre est in dissertatione D. Le Nourry infra afferenda, statim subjiciendum duximus.

AD LIBROS APOLOGETICOS

APPENDIX.

LIBER AD SCAPULAM.

697 ARGUMENTUM ET SYNOPSIS. — De epocha libri *ad Scapulam* dissident eruditi, ac anno 203, a Tertulliano editum fuisse Pamelius et Baronius tradiderunt; alii vero sub Heliogabalo imperatore, anno 217. Verosimilius tamen hoc intermedio tempore, et circa annum 212, id accidisse videtur. cum scilicet post patris obitum solus imperaret Caracalla; quare unius tantum imperatoris eo in libro meminit: « Co-